

А. Томашевський

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ. НОВІТНЯ МЕТОДИКА ТА ПРАКТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття презентує новітні розробки методики та практики комплексного дослідження населених пунктів у межах програм Овруцького проекту. Висвітлюється дві основні взаємопов'язані підпрограми в тематиці населених пунктів: визначення та дослідження давньоруських населених пунктів та історико-археологічне вивчення історичних населених пунктів. Розкриваються зміст, завдання та можливості розроблених і апробованих методичних прийомів та дослідницьких процедур наукового дослідження й аналітичної оцінки населених пунктів Овруцької волості.

Ключові слова: населені пункти, Овруцька волость, давньоруські, середньовічні, система заселення, геопросторовий, геопозиція, тяглість, спадковість, ступінь археологічної дослідженості.

Населені пункти: підходи та значення. Назви населених пунктів (далі — НП) закономірно присутні на археологічних картах всіх епох і культур. За назвами НП та їх належності до відповідного адміністративно-територіального поділу зазвичай обліковуються, рахуються, картографуються археологічні пам'ятки (далі — АП). Численні назви НП асоціюються з назвами відповідних епонімних археологічних пам'яток, локальних варіантів та груп.

Інший аспект роботи з НП в археологічних дослідженнях з'явився й розвивається в руслі розвитку просторового й палеоекологічного напрямку археології. Такі дослідження потребують моделювання просторової структури відповідних історико-соціальних організмів (далі — ІСО), що неминуче означає зміни не тільки в понятійно-категоріальному апараті, але й методичній і методологічній сферах історико-археологічних досліджень.

© А. ТОМАШЕВСЬКИЙ, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

Продовження розробки та модифікації методичних прийомів вивчення НП давньоруського періоду зробило необхідним для нас нове, ще більш сфокусоване звернення до осмислення напрацьованих наукових попередників. Особливий інтерес в контексті наших пошуків становить питання дослідження та визначення варіантів топографії давньоруських селищ, умов та обставин їх пояснення дослідниками, які торкалася і висвітлювали свого часу дану тематику.

Історія та історіографія геопозиції поселень. Питання топографії давньоруських неукріплених поселень логічно тісно пов'язане з віхами історії їх польового дослідження та осмислення його результатів. Разом з хронологією та розміром, топографія поселень становить комплекс основних характеристик селищ. Звісно, науково обґрунтована констатація знань про топографію поселень може бути створена лише на основі зібраної, статистично представницької вибірки поселень та їх окремого огляду.

Перша спеціальна робота, присвячена давньоруському селу з'явилася в 1956 р. (Успенская, Фехнер 1956). В ній підсумовані дані про 425 картографованих сільських поселень північно-західної та північно-східної Русі. У вільній формі авторки зазначають, що багато поселень розташовані поблизу гирл (усть) дрібних допливів, що на їх думку зумовлено вигідними умовами землеробства та перехрестями суднохідних шляхів. Зустрічаються також поселення на мисах (Успенская, Фехнер 1956, с. 13). Поряд з панівним прирічковим типом розселення відмічений і вододільний тип (до 10 %) (Успенская, Фехнер 1956, с. 14). Домінування прибережнорядової та вододільної форм давньоруських поселень півночі Русі відзначено й у подальшій статті М. Фехнер (1967, с. 278).

Монографія В. Седова (1960), в якій опубліковані результати досліджень автора, проведених упродовж 1955—1959 рр. на теренах Смоленської землі, й досі є взірцевою і актуальною з точки зору постановки дослідницьких завдань, застосованих методик дослідження, фіксації результатів, графічного оформлення тощо. Польовими дослідженнями було виявлено і обстежено більше 140 неукріплених давньоруських поселень. На основі всебічного аналізу такої переконливої вибірки автор зміг вперше здійснити аналіз не тільки розмірів і датування пам'яток, але й їх топографічного положення. В. Седов з'ясував, що для центральних районів Смоленщини був характерним прирічковий тип заселення, коли майже всі сільські поселення розташовувалися на берегах річок і струмків. Тільки два давньоруські селища містилися на сучасних вододільних ділянках з висохлими нині невеликими струмками поруч. Дослідник констатував, що відстань давньоруських селищ від річищ не перевищувала 100—120 м, а зазвичай селища відстояли від річок всього на 20—60 м. Автор пояснював прирічкове розташування давньоруських селищ регіону багатьма причинами. Однією з головних він називав комунікаційне значення річок як шляхів сполучення і розселення в усі пори року. Також річки були єдиним джерелом водопостачання досліджуваного району, місцем риболовлі, а їх береги — відправною точкою для освоєння лісових масивів під ріллю (Седов 1960).

Аналізуючи положення поселень автор констатує, що береги річок у місцях розташування давньоруських поселень, як правило, значно підняті над рівнем річкових долин. Звичайно, висота майданчиків давньоруських селищ дуже різна на різних ділянках обстеженого регіону, але найчастіше вони підняті над рівнем води в річці на 4—10 м. Разом з тим, чимало поселень розташовувалися на берегових майданчиках, які височіють над рівнем річки на 12—16 м. У низинах поселення поодинокі. В. Седов зауважує, що «улюбленими для розташування давньоруських поселень були місця, де у більш-менш великі річки впадають дрібні річки і струмки. Майже у всіх таких випадках на мисах виявлялися давньоруські поселення» (1960, с. 10). Проте він констатує, що таких мисів на місцевості не так і багато. Іноді мисове становище давньоруських селищ пов'язане з річковими притоками. За даними дослідника, в цілому мисові поселення становлять трохи більше однієї чверті загальної кількості обстежених давньоруських поселень. Більшість давньоруських сільських поселень розташовано на прирічкових ділянках, у яких, зазвичай, відсутні природні рубежі (Седов 1960, с. 12—13). Серед цих поселень є селища, обмежені яром з одного боку, рідше — з обох сторін. В. Седов вважає, що «істотного значення ці яри не мали. Ні про якусь оборонну роль ярів не може бути й

мови. Є цілий ряд прикладів, що свідчать про те, що розташування багатьох селищ біля ярів випадкове; зустрінуті селища, витягнуті майданчики яких розрізалися ярами на дві-три частини» (Седов 1960, с. 13). Серед усіх обстежених давньоруських селищ лише два виділялися своїм особливим й займали окремі останці в долині річки.

Дуже важливо, що В. Седов публікує численні майстерно підготовлені на основі власних широких польових досліджень картосхеми типів і варіантів просторового топографічного положення селищ, які роблять вичерпно зрозумілими їх текстові описи. Таким чином автор визначає декілька основних типів положення селищ, враховує віддаленість від води, висоту майданчика поселення, звертає увагу на ознаки можливої топографічної відокремленості селища.

В першому виданні «Археології УРСР» в окремому розділі про селища М. Кучера (1975) подає стислу інформацію про давньоруські поселення, що завжди розташовувались біля води на березі невеликої річки, протоки або озера і майже не зустрічались на урвистих берегах великих річок. Вони найчастіше знаходились під корінним берегом на схилах надзаплавних терас, на підвищеннях у заплаві річок та долинах, що прорізують корінний берег. У багатьох випадках селища розташовувались на вигинах річок, іноді навіть на півостровах, оточених з трьох боків водою. Форма селищ найчастіше видовжена. Як правило, вони розташовувались окремими групами, дуже близько одне від одного, іноді на кілька кілометрів, з перервами в несприятливих для заселення місцях (Кучера 1975, с. 299—300).

Тривале і ґрунтовне польове дослідження землі в'ятичів дозволило Т. Нікольській (1977) виділити чотири типи топографії селищ цього регіону. Першим і переважаючим типом поселень досліджуваної території авторка вважає прирічковий тип. Сюди відносяться селища, культурний шар яких тягнеться неширокою смугою вздовж берега річки (іноді на її закруті). Протяжність поселень 200—500 м, ширина від 40—60 до 100—150 м. Різновидом цього типу селищ, за авторкою, є поселення, культурний шар яких був витягнутий по краях ярів. До другого типу поселень відносяться селища, розташовані на дюнних горбах або на високих природних грядках, що віддаляються від корінного берега річки від 60 до 200 м. Варіантом цього типу поселень є селища, що виникли на невеликих горбах між річкою і струмком, що впадає в неї. До третього типу поселень відносяться селища, розташовані на мисах високих корінних берегів річок при впадінні в них невеликих річок або струмків. До четвертого типу відносяться селища, розташовані далеко від берега річки, на рівних невисоких плато (Нікольская 1977, с. 4—5). Торкаючись питання про основні типи забудови поселень, авторка називає

прибережно-рядову (прирічкову рядову і при-
яружну рядову) (Никольская 1977, с. 8). Ці ж
висновки вона відтворила в своїй монографії
(Никольская 1981, с. 43—55).

М. Кучера у колективній монографії про дав-
ньоруські поселення Середнього Подніпров'я
відмічає, що «селища завжди знаходяться без-
посередньо біля води — на заплавах, на берегах
річок, на височинах у заболочених
заплавах, на берегах проток, озер та інших во-
дойм» (1984, с. 26—27). Виявляються вони за
підйомним матеріалом і поширенням культур-
ного шару і зазвичай бувають витягнуті вздовж
джерел води в середньому на 150—350 м, за-
вширшки 50—200 м. Іноді селища займають
кілька сусідніх заплавлених піднесенень або діля-
нок річкової тераси, розділеної улоговинами
і витягнуті в довжину до 1 км (Кучера 1984,
с. 26—27).

Роком пізніше А. Куза фактично реферує і
резюмує роботи згаданих дослідників та всю
наявну на той час інформацію про просторове
положення давньоруських селищ. Він конста-
тує, що «Шляхи господарського освоєння зе-
мель, що заселяються, історично сформований
тип забудови поселень, особливості соціальної
організації сільського населення певною мірою
відбиває топографія селищ на місцевості» (Куза
1985, с. 98). Далі автор фактично відтворює
висновки Т. Нікольської про чотири основних
типи топографії давньоруських селищ. Стійку
близькість давньоруських селищ до води А. Ку-
за пояснює трьома чинниками: 1) водні артерії
в епоху середньовіччя були головними шляхами
сполучення; 2) у річкових долинах, як пра-
вило, знаходилися родючі алювіальні ґрунти та
заливні луки, тобто вигідні умови для ведення
сільського господарства; 3) без води неможливе
жодне життя, а далеко не у всіх областях Русі
підґрунтові води підходили близько до повер-
хні, спорудження глибоких колодязів було до-
сить трудомістким і технічно складним. Рибна
ловля також певною мірою приваблювала на-
селення до берегів озер і річок.

У другій редакції «Археології УРСР» розділ
про поселення давньоруського часу належить
С. Біляєвій. Вона зазначає, що «...майже всі
давньоруські селища розташовувалися на бере-
гах річок, струмків, озер та інших водойм, іноді
на вододілах. Їхні залишки простежуються на
надзаплавних терасах, нерідко на мисах, при
впадінні малих річок у великі. Поселення роз-
ташовувалися і на піщаних дюнах, підвищеннях
у заплавах річок та серед болотистої місцевості,
що характерно для низки районів Полісся. По-
селення, розташовані вздовж річки, мали біль-
ше можливостей збільшення своєї території. Як
правило, селища віддалені від води зазвичай на
20—40 м» (Біляєва 1986, с. 397, 399).

В 1991 р. виходить монографія А. Юшко, в
якій авторка відштовхуючись від типології то-
пографії селищ, розробленої Т. Нікольською для

верхньої Оки, формулює свою класифікацію, яка
включає вже п'ять типів топографії домонголь-
ських сіл Московської землі. Найбільш числен-
ну групу становлять поселення, що належать
до прирічкового типу (56,7 %). Віддаленість цих
селищ від річки може бути значною (до 200 м і
більше), залежно від ширини заплави. Основ-
ною ознакою, що визначає віднесення пам'яток
до цієї групи, є розташування їх на берегових
терасах незалежно від віддаленості від русла
річки (Юшко 1991, с. 25). Другу за чисельністю
групу становлять мисові селища, розташовані
при вході в заплаву річки дрібних струмків чи
значних ярів (29 %). Менш численну групу ут-
ворюють селища, що розташовуються між двома
струмками або значними ярами, що виходять
до річки. Цей тип сільських поселень назва-
ний дослідницею прибережно-яружним (6,3 %).
Відстань їх від русла річки може бути значною.
Невелику групу поселень складають селища,
розташовані на водороздільних ділянках, що
займають невисокі плато (4,2 %). Кілька посе-
лень, що займають вузький перехийок петлі
річки, утворюють окрему групу селищ, назва-
них перехийковими (3,5 %) (Юшко 1991, с. 27).
Авторка робить не повністю зрозуміле й доказо-
ве твердження, що вивчення географії різних
типів заселення з урахуванням фізико-геогра-
фічних зон показує, що жодної залежності то-
пографії пам'яток від цих зон не спостерігаєть-
ся. Також вона фіксує перевагу на різних річках
і ділянках їх течії мисового або прирічкового
типу заселення (Юшко 1991, с. 28).

Тоді ж з'являється стаття С. Чернова (1991),
в якій автором зібрано, перевірено, картогра-
фовано, обстежено і детально археологічно до-
сліджено масив з кількох сотень давньоруських
пам'яток. Дослідник констатує, що майже всі по-
селення домонгольського часу були приурочені
до судноплавних річок і мали природні джерела
води. Аналіз топографії селищ показує, що вони
розташовувалися на кромці плоских надзаплав-
них терас, які мали яскраво виражений схил до
річки. Зв'язок цих двох ознак (плоска тераса та
різкий схил до річки) добре простежується. За-
будова селищ була прибережно-рядовою. Автор
також фіксує розташування курганных могиль-
ників по відношенню до селищ: вище за течією
річки на краю тераси або в глиб від краю тераси
(Чернов 1991, с. 118—120). Дослідник відмітив,
що у другій половині XIII—XIV ст. починаєть-
ся активне заселення вододільних просторів.
Іншим, порівняно з домонгольським періодом,
стає і розташування селищ щодо джерел води:
більше половини поселень віддалено від річки
або струмка на 100—800 м, а по висоті над рів-
нем води вони досягають часом 30—60 м. Біля
цих селищ виявлені ставки. Кардинально змі-
нюється і топографія: край першої надзаплав-
ної тераси перестає бути привабливим місцем
для заснування поселення. Найбільш пошире-
ним стає селище на похилому спуску пагорба до

струмка або річки. Інша характерна ознака цього періоду — ухил майданчика поселення. Завдяки сталому зв'язку цих ознак положому схилу до річки та ухилу майданчика ареали пам'яток другої половини XIII — XV ст. і домонгольського часу виявляються у різних частинах кореляційного графіку (Чернов 1991, с. 118).

В кінці 1980-х рр. розпочалися дослідження автора цієї статті, спрямовані на комплексне наскрізне вивчення системи заселення (далі — СЗ) та екології господарювання населення Східної Волині слов'яно-руської доби. Це дослідження включало п'ять послідовних етапів з V по XIII ст. н. е. та мало три основні територіальні рівні дослідження. Загальний — обіймав всю територію ІСО колишнього древлянського племенного союзу, середній — розглядав окремі складові регіони первинного заселення в межах ключових річкових басейнів, базовий рівень окремих давніх населених пунктів, реконструйованих на основі синхронізованих археологічних пам'яток (Томашевський 1993). Саме для виявлення та аналізу способу організації кожного давнього осередку заселення в конкретних природних умовах була необхідна розробка спеціальної дослідницької програми.

Серед вже створених до цього прикладів фіксації та аналізу топографічних умов неукріплених давньоруських поселень найбільше цікавими та корисними слід назвати дослідження В. Седова, Т. Нікольської, роботи А. Юшко та С. Чернова. Головна обставина, яка їх об'єднувала, полягала в тому, що це були дослідження окремих, але значних за розміром і значенням вибірок давньоруських пам'яток, обстежених власне самими цими авторами. Загальне палеоекологічне спрямування тодішнього нашого дослідження Східної Волині вимагало неодмінного спеціального інтересу до локальних природних умов для кожного зі знайдених НП. В такому разі включався весь арсенал дослідницьких прийомів та засобів, які використовуються у вивченні *ресурсних зон* НП, т. зв. *site catchment analysis* (Niewęglowski 1974; Higgs 1975; Kobyliński 1986).

Важливу роль в змістовному територіальному логічному містку між ближніми до поселення місцевостями ресурсних господарських зон та безпосереднім майданчиком поселення зіграло спеціальне дослідження концепції В. Петрова. Нами були проаналізовані і підкреслені виявлені В. Петровим у фундаментальній монографії «Підсічне землеробство» нерозривні зв'язки між комплексним лісовим лядинним господарством та топографією і гідрографією первинного слов'янського поселення — «починка». Комбінація спеціального підібраного ґрунтово-ландшафтного тла та топографічно і гідрографічно відокремленого прирічкового поселення на місці первинної лісової розчистки («ляда») забезпечувала найбільш оптимальні умови виживання, мешкан-

ня та господарювання первинного осередку заселення в поліській зоні (Петров 1968; Томашевський 2005а). Іншим джерелом формування підходів і практики аналізу детальних локальних мікро-умов утворення і розвитку поселення була робота Я. Риджевського, в якій запропоновані і апробовані схематизовані моделі заселення відповідної території, що дозволяли певним чином інтегрувати, синтезувати і виділити типові геоморфологічні, гіпсографічні, ландшафтні, ґрунтові умови заселення (Rydzewski 1986). Окрема спеціальна увага до ознак наявної топографічної відокремленості поселення пояснювалася вивченням графічних ескізів дуже схематичних мікропланів пам'яток Правобережного Полісся, що містилися в щоденниках І. Русанової, з якими вона люб'язно надала нам можливість ознайомитися. Кількома олівцевими лініями схематично зображалися річковий відтинок з вигинами і допливами, а також умовні краї берегової тераси, почасти вимежуваної гирлами струмків, старицями, видолінками, рівчаками, горбами. Найбільш важливим в такому контексті були також схеми і плани, надруковані в монографіях В. Седова та Т. Нікольської. Взагалі, слід окремо і спеціально наголосити на винятковій інформативності та науковій важливості візії, графічних зображень (картоїдів) поселень і поселенських ситуацій, коли йдеться про аналіз та класифікацію мікро умов заселення. Модель В. Петрова, та ширше — етнографічні матеріали, засвідчували важливість врахування факторів орієнтації фронтальних сторін поселення щодо сторін світу, точніше — сонця та річкового берегу. Елементи техніки фіксації орієнтації селищ частково переносилися і адаптувалися з відповідних прийомів дослідження та аналізу інгумаційних поховальних комплексів.

Враховуючи наявний на той час позитивний та негативний досвід попередників для дослідження Східної Волині була прийнята модель опису і подальшого аналізу орографічного положення давньоруських поселень, яка розрізняла елементи зонального долинного рельєфу та підкреслювала наявність певних елементів і ступенів топографічної відокремленості селища. Така модель умовно називалася типом топографічного положення (далі — ТТП) і була успішно апробована (Томашевський 1993). Необхідно зауважити, що відсоток пам'яток, для яких була зібрана вірогідна інформація про ТТП був не вельми значним по відношенню до всіх відомих поселень в цілому. Втім, для основних річкових басейнів Східної Волині, тобто Древлянського племенного союзу, територія якого згодом стала Овруцькою волостю на півночі і Болохівською землею на півдні, для всіх п'яти хронологічних періодів було впевнено визначено основні варіанти й тренди розвитку ТТП. Вже як апробована сукупність дослідницьких операцій ТТП був покладений в основу

досліджень відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України (Томашевський 2003, с. 21—23). Як діючий шаблон полегшена версія ТТП використовувалася для виконання науково-дослідних робіт відділу, в т. ч. збору даних для укладання робочих мап та баз даних давньоруських та середньовічних археологічних пам'яток України. Практика виконання таких складних, об'ємних і безпрецедентних завдань продемонструвала, що інформація, необхідна для формування уяви про мікро-географічну позицію давнього поселення є найбільш складним компонентом для з'ясування та стандартизованої фіксації. Особливо за умови, що такі знання про пам'ятки створювалися різноманітними дослідниками в різні часи, за різних умов, обставин, методик обстеження, різних рівнів підготовки самих вчених та їх мотивації (ред. Моця 2003).

Умови, передумови та фактори, які зробили можливим і необхідним розробку методик вивчення Геопозиції та спадковості сучасних історичних населених пунктів. Разом з прогресом інших рівнів вивчення СЗ тривало постійне поступове вдосконалення безпосереднього вивчення мікрогеографії первинного рівня заселення, в основі якого знаходяться археологічні пам'ятки — залишки давніх населених пунктів. Справжній якісний і кількісний прорив почався з поступового формуванням нової розвідкової джерельної бази Овруцького проекту (Томашевський 2002; 2005b), що розпочався в 1996 р. Виявлення пам'яток на десятиліття стало головним практичним над-завданням експедиційної діяльності. Спеціальна увага до особливостей комплексу деталей мікро-географічного положення об'єктів археологічної спадщини історичної Овруцької волості закладалися як базовий підхід з самого початку Овруцького проекту. Особливі і унікальні геоморфологічні умови Овруцького кряжу визначали додаткове значення деталізованого ґрунтового вивчення та осмислення безпосередньої мікрогеографії заселення, орфографії та гідрографії кожного виявленого давнього осередку заселення. Поступова поява та можливість практичного використання принципово нових засобів фіксації, обробки та аналізу просторової інформації спричинили справжню якісну революцію в справі картування, обліку та аналізу археологічних пам'яток. Мова йде в першу чергу про GPS фіксацію результатів археологічних розвідок та географічні інформаційні системи (ГІС), здатні картографувати, зберігати, обробляти та аналізувати просторові позиції та відносини археологічних об'єктів. На сучасних супутникових знімках видно забудову, вуличну мережу, городи, зволоження і гідромережу, типи угідь, в т. ч. зелених насаджень, загальні обриси НП, місця пам'яток, що було неможливим за наявності навіть детального картопокриття. Коор-

динатна прив'язка дозволяє накладати шари, співставляти, векторизовувати, здійснювати масштабування та робити необхідні виміри й порівняння, зокрема в середовищі певних ГІС.

Вирішальним фактором виразного прогресу в сфері детальної геопросторової фіксації історико-археологічних об'єктів і особливостей наскрізної СЗ регіону Овруцької волості є високий *ступінь археологічної дослідженості* (далі — САД). Завдяки тридцятилітнім мультисезонним розвідкам, моніторинговим відвідуванням, точковим спеціальним розкопкам територія цього ІСО є на сьогодні порівняно найбільш дослідженою. Деталі, етапи і способи організації такого каскадного і циклічного дослідження, його основні методичні засади, результати та перспективи подальшого використання досягнутого в Овруцькому проекті високого САД, викладені в окремих публікаціях (напр.: Томашевський 2019).

База даних (далі — БД), зібрана на основі і завдяки САД Овруцького проекту кардинально відрізняється від БД, створеної на основі інтеграції інформації, зібраної на основі окремих досліджень всіх наукових колег-попередників сукупно за всі часи від початку пошуків. Відміни кількісні і якісні, оскільки вся сучасна дослідницька діяльність здійснюється цілеспрямовано, сплановано, на основі прийнятих і апробованих методичних прийомів та підходів, для виконання свідомо сформульованих спеціальних цілей та завдань. Тому стандартизована інформація про пам'ятки і давні НП покриває практично всі виявлені і обстежені археологічні об'єкти. Враховуючи зазначені нами вище історіографічні прецеденти дуже важливо, що візуальна картина селищ, яка до проекту охоплювала приблизно третину всіх відомих поселень, тепер, завдяки використанню аерокосмічного покриття і високому САД, практично 100 % всіх АП і давніх НП мають свій окремий візуальний ряд — т. зв. геоархеологічний паспорт. Його варіанти і моделі розроблялися у відділі і включали в себе еклектичний синтез найбільш виразних наукових візуальних засобів представлення окремої пам'ятки і групи пам'яток, реконструйованих в синхронізований давній НП. Крім картографічних супутникових зображень комплексу пам'яток НП до геоархеологічного паспорта включено ГІС генеровані профілі орографічно-гідрографічних ситуацій, цифрові моделі місцевості (ЦММ), фотографії ТТП (в т. ч. панорамні) а також планишети із зображеннями основних датуючих артефактів та (за наявності) індикаторів спеціальних функціонального навантаження. Візуальні матеріали по окремому давньому НП пов'язані з відповідним записами БД і ГІС.

Циклічний каскадний характер пошуку і прогнозування знаходження сотень поселень пов'язаний з постійним повтором етапів прогнозного кабінетного пошуку і планування

нових місцезнаходжень пам'яток, аналізом і осмисленням результатів їх польових пошуків та новою чергою прогнозного моделювання СЗ та імовірних зон нових обстежень на основі постійно накопичуваного більш ефективного досвіду та поглиблених знань.

Повторний критичний перегляд етнографічної літератури по типології планування НП, поглиблений аналіз найбільш значимих робіт в цих напрямках також є важливою складовою частиною факторів, які сприяли продовженню розробки і апробації вдосконаленої програми *Геопозиція*. Зокрема, важливим є певне понятійне та методичне переосмислення концепції М. Вітова (1953а; 1962), яка по суті є нічим іншим, як багаторівневим комплексним міждисциплінарним дослідженням СЗ певного обраного дослідником ІСО. Інша справа, що умови для спроби реалізації подібного проекту надзвичайно складні, а технічні, інформаційні, методологічні, методичні, організаційні засоби для його виконання з'являються лише зараз. Фактично, Овруцький проект здійснює дослідження саме такого типу.

Ідеї про виняткову важливість деталізованої топографічної фіксації положення давніх НП також пов'язані з розвитком відносно нового науково-практичного напрямку антропогеоморфології, яка більш глибоко намагається вивчати вплив рельєфу на розвиток людських поселень та життєдіяльності їх мешканців. (Кружалин, Симонов, Симонова 2004; ред. Лихачева, Тимофеев 2009). Є певні розробки археологів, які стосуються взаємодії археологічних пам'яток та геоморфології (напр.: Bintliff 1992). Цікаві і корисні прийоми, понятійний апарат та спостереження для тематики цієї роботи знаходимо в розробках польських етнологів і географів в напрямку морфогенетичного вивчення поселень і т. зв. регресного підходу до їх аналізу (Szulc 1995).

Розвиток ідей та практики реалізації максимально можливого сьогодні вивчення мікрогеографії кожного окремого НП давнини привів до появи програми *Геопозиція* та сукупності відповідних методик і дослідницьких процедур. По суті це система вивчення прояву дії двох ключових чинників, за нашими спостереженнями, безпосередньо пов'язаних з водними аквальними комплексами, які в складній сукупності визначали вибір місця заснування давнього НП: 1) положення, яке займає НП в геоморфологічній структурі місцевості біля водних артерій: терас, заплав, вододілів; 2) гідро-топографічна, геоморфологічно виражена відокремленість від навколишніх угідь та урочищ, її ступінь та складові компоненти.

В ході подальших досліджень стало зрозумілим, що хід теоретичних висновків та методичних припущень, який забезпечив перехід від рівня пам'яток до рівня вивчення давніх НП є не тільки закономірно логічним, але й виразно

перспективним в сенсі подальших ланок комплексного аналізу, осмислення його результатів, а також методики і практики наступних щаблів дослідження. Вирішальну роль тут знову відіграв все зростаючий САД, причому не тільки власне археологічної, але й комплексної географічної (всіх складових дисциплін фізико-географічної та соціально-економічної), етнографічної, антропологічної, історико-культурної дослідженості. Це стало вирішальною обставиною, яка відкрила шлях до наукового просторово орієнтованого комплексного порівняльного вивчення давніх та сучасних історичних населених пунктів (далі — СІНП) ІСО Овруцької волості.

Розуміння необхідності теоретико-методичного переходу від АП до НП прийшло ще на рубежі 1980—1990 рр. Для цього були розроблені необхідні умови та критерії. До числа головних передумов для коректного виділення і визначення окремих НП давньоруської доби входили попередні виміри дистанцій між синхронізованими АП обраного регіону. Тобто, процеси реконструкції окремих НП були технологічно й технічно взаємопов'язаними з паралельним моделюванням СЗ цього ж ІСО. Тоді ж був сформульований мінімально необхідний можливий обсяг та формат отримуваної інформації про НП та апробований і оприлюднений алгоритм відповідних дослідницьких операцій і методик (Томашевський 2003; 2010). Практичні навички роботи з давніми НП відпрацьовувалися під час виконання кількох послідовних науково-дослідних робіт відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України. Поточна тема не випадково повністю присвячена всебічному дослідженню НП переважно Середньої Наддніпрянщини, як ядра Київської землі. Найбільш ґрунтовні дослідження СЗ та НП уже традиційно здійснюються в межах Овруцького та Пороського комплексних наукових проектів ІА НАН України.

Досягнутий в Овруцькому проекті високий САД, багатолітні розвідки, обстеження, моніторингові відвідування та спеціальні методичні підходи дозволили, зокрема, зробити два взаємопов'язаних вагомих кількісно-якісних кроки в розвитку методики та практики комплексного міждисциплінарного вивчення давніх і сучасних НП:

1. Вдалося реалізувати попередні умови та створити технічні й методичні можливості для розгорнутого детального вивчення давніх НП Овруцької волості.

2. Отримана і вдосконалена синтезована мапа та БД давніх НП відкрила шлях до аналізу й осмислення єдиної просторово-історичної системи давніх та історичних НП (ІНП). Для успішної реалізації цього завдання багато десятилітня робота над БД по історичних НП Овруцької волості була інтенсифікована і фіналізована. Остання трансформація, необхід-

на для ефективної інтеграції з історико-археологічними БД Овруцької волості потребувала фокусування БД історичних НП на такі з них, які існують дотепер та ідентифікація та локалізація яких не є альтернативною або неповною. У результаті утворилася верифікована вибірка з понад 500 СІНП.

Давні населені пункти: спеціальне дослідження — необхідність і передумови. У попередній тривалий період в Овруцькому проекті домінуючим аспектом було пріоритетне осмислення НП як вузлів опорного каркасу розселення (ОКР) у СЗ різного рівня. Але спеціального деталізованого вивчення власне самих НП, їх внутрішньої структури, всіх інваріантів ключових географічних просторових характеристик дотепер ще не було, хоч геопросторова інформація є найбільш точною, придатною для наукової параметризації, структурного опису, аналізу та моделювання.

У дослідженні геопросторової структури давніх НП виділяються дві лінії — два значення, пов'язані з різним вихідними завданнями, потенціалами та сферами подальшого застосування здобутих знань.

1. Обов'язкова наукова фіксація, облік, опис, сортування, класифікація. За суттю та змістом — це різновиди різних галузей джерелознавства, пам'яткознавства та подібних сфер конкретного знання.

2. Подальший аналіз, моделювання, прогнозування, порівняльні процедури вивчення базового первинного рівня НП як основного таксона СЗ. Це є необхідним і неодмінним методичним містком до дослідження СІНП і подальших компаративних порівнянь давніх та сучасних історичних НП.

Населені пункти: спеціальне дослідження — геопозиція. Комплекс геопросторової параметрії, обчислень, визначень, аналітики та моделювання дозволяє вперше отримати детальну, документовано доказову та статистично коректну наукову інформацію про давні НП. Через розкриття окремих характеристик та параметрів геопросторового положення давньоруських НП ми далі переходимо до синтезування зведеної об'ємної картини НП у їх просторовій проекції. Зведена БД таких НП дозволяє визначати найбільш типові, повторювані комбінації параметрів та властивостей НП, які характерні для відповідних локальних територіально-хронологічних ситуацій у межах ІСО Овруцької волості. Хоча кожен з показників і параметрів визначалися окремо й конкретно для кожного з НП, у підсумку аналітичного опрацювання вони демонструють виразні тенденції до взаємної кореляції та інтеграції. Це логічно пояснюється єдністю природного походження системи взаємопов'язаних геопросторових природних умов-чинників. Геоморфологічні, гідрографічні чинники, обумовлені глибинною геотектонічною будовою та просто-

ровою структурою мінералогічного складу відповідної території, визначають у вирішальній мірі наземну орографію, гідрографію, різьблення поверхні, ґрунтовий покрив, вихідну ландшафтну структуру, рослинний покрив і просторовий розподіл біоти. На мікро рівні ці компоненти творять комплекс топографічних, гідрографічних, мікроландшафтних умов, потенційно придатних і привабливих для пріоритетного людського освоєння й заселення.

Сукупність геопросторових умов (вимог) у кожному з регіонів варіюється залежно від особливостей формування конкретного природного каркасу.

Проблема вибору місця населеного пункту. Пошук, відбір і вибір обраних ділянок для заселення й господарського освоєння є дуже важливим і значимим фактом (Томашевський 2019, с. 85). Час цієї події та конкретне обране колись місце мають непересічне наукове та практичне значення та потребують якомога більш чітко й точно сфокусованого визначення на основі спеціального організованого польового та аналітичного дослідження.

Потрібно зауважити, що незважаючи на високий ступінь археологічної дослідженості для ранніх етапів давньоруської Овруцької волості не має поки що твердо документованої фактами та аргументованої впевненості: чи СЗ у цілому та заснування відповідного НП є результатом: а) тривалого органічного підбору/вибору місця та проявом внутрішньої самоорганізації конкретної популяції; б) спланованого директивного «розсадження» мобілізованого населення у вибраних, функціонально детермінованих, місцях (майбутнім розвитком промисловості, розвитком логістично-комунікаційної мережі, створенням необхідних оборонних, адміністративних, сакральних центрів). Серед зібраної та обробленої інформації існують зафіксовані спостереження, які можуть бути підтвердженнями як однієї, так й іншої гіпотези. Більш глибоке дослідження цієї проблеми підказує, що реальна картина Овруцької волості була ще більш складна й тим — ще більш цікава. Йдеться про паралельне динамічне співіснування двох цих взаємно суперечливих тенденцій і відповідно, — про дію різних сил та різні способи і причини вибору конкретних місць для утворення конкретних НП із різною структурою, функціональним призначенням і складом населення.

Із зазначеною проблематикою тісно пов'язане вивчення питання того, якою мірою вибір конкретного місця розташування давнього НП був екологічно та географічно зумовленим? Зрозуміло, що прояснення цього кола питань органічно включає необхідність застосування комплексу методик по дослідженню ресурсних зон НП (РЗНП). Проблематика вибору місця НП є комплексною, багатоаспектною, міждисциплінарною й найскладнішою для вивчення, наукового розуміння й коректного тлумачення.

У свою чергу, вона логічно, методично і фактологічно пов'язана з проблемою *багатократності чи одноразовості* заселення одного й того ж місця. Вона може також досліджуватися під кутом зору можливої відносної безперервності існування НП впродовж послідовних історико-археологічних епох.

В Овруцькому проекті постійно збільшується джерельна база, фактаж, підбираються працюючі методики, напрацьовуються оптимальні комбінації та послідовності дослідницьких операцій, формуються дизайн дослідження та структура зберігання і аналізу отримуваних знань.

Населені пункти: структура й дизайн спеціального дослідження Геопозиція. Для розгорнутого вивчення й розуміння механізмів первинного вибору місця НП та його заснування створено *спеціальну програму* деталізованого дослідження давньоруських НП у розрізі визначення їх просторово-географічних характеристик. Коротка назва цієї програми та відповідної тематики — *Геопозиція*. Вона присвячена вивченню різновидів геопозиції давньоруських НП, їх сортуванню, групуванню, визначенню взаємозв'язків між окремими геопросторовими параметрами та особливостями НП. Наукова уява про механізми, дієві чинники та сили, які спричиняли утворення НП у конкретному місці може й має базуватися на комплексі всіх геопросторових характеристик і параметрів кожного з виявлених давніх НП, які вивчені окремо та проаналізовані у сукупності НП конкретного ІСО.

Спочатку необхідно спробувати зрозуміти саму геопозицію НП в умовах тамтешнього й тодішнього довкілля, а тоді спробувати шукати пояснення такого вибору відповідного місця. Результат обробки інформації геопозиції НП та її аналізу — це комплексне порівняльне вивчення позиції давніх НП по відношенню до локальних, найбільш наближених територіально СІНП.

Геопозиція. Вихідна БД археологічних пам'яток є основою для обліку й аналізу НП. До базової інформації про адміністративне положення, назву ближнього сучасного НП, визначені розміри, площу, хронологічні ознаки додаються нові, досліджені та встановлені параметри. Ключову роль відіграють геоморфологічні орографічні профілі місцевостей з археологічними пам'ятками, на основі яких реконструйовано відповідний НП. На картоосновах у ГІС здійснюється перевірка правильності геопозиціонування, координатної полігональної прив'язки, нанесення визначених і верифікованих контурів. На цій основі визначаються лінійні розміри, площа й конфігурація давнього НП. Угіддя СІНП, яким вкрито площу давнього НП, є складовою частиною інформаційної основи для визначення характеру просторово-хронологічних відносин давнього НП та СІНП.

Після отримання всієї необхідної інформації та її систематизації виникає можливість сортування й різноманітних прийомів аналізу. Зокрема здійснюються: взаємна кореляції параметрів у тематичних блоках та між блоками; виділення груп; ранжування за параметрами і визначення рангів. Орографічний профіль НП, його картографічні проекції не тільки фактично вперше візуалізують давній НП, але разом із доданим аналізом ресурсних зон НП є ключовими матеріалами реконструкції історико-археологічного ландшафту давнього НП.

Річки, водні артерії в комплексі геопозиції давньоруських та сучасних населених пунктів. Отримавши вже зведені і проаналізовані результати аналізу геопозицій давньоруських НП та СІНП, можна стверджувати, що річки і водні артерії різного рангу взагалі мають особливу структурну стрижневу роль практично в усіх визначених параметрах і властивостях комплексу *геопозиції*. Ще раз звернемо увагу на те, що водна артерія, її особливості у відповідному мікрорегіоні визначають практично всю іншу масу складових *геопозиції* (табл. 1). Річка, її долина — заплава, допливи, звивини, луки — є ключовими чинниками каркасу розселення, формотворчою віссю забудови, стрижнем культурного ландшафту і планувальної структури НП.

Під час заснування першопоселення майбутнього НП виокремлювалася зона піонерної розчистки, яка перетворюється на нове поселення. Це і є первинний прирічковий «почінок — ляда» за В. Петровим (1968). Ця ділянка була відмежована, топографічно й гідрографічно відокремлена від навколишнього середовища мисовими відрогами, впадінням допливів, ярами, звивинами берега, тощо. Нові дані, здобуті в Овруцькому проекті, виразно підтверджують важливість безпосереднього прирічкового гарантованого живлення водою на давньоруському етапі. Очевидною є подальша тенденція до продовження існування та функціонування такого НП навколо водної артерії, з можливістю розповсюдження трохи далі від русла, з урахуванням додавання потенціалу колодязного прирічкового живлення в часи середньовіччя.

Проблема спадковості та тягlosti існування населених пунктів та системи заселення. Проблематика безперервності заселення, виникнення та спадкової тривалості існування окремих НП не є достатньо поширеною і такою, що активно розробляється. Під такою загальною назвою знаходяться достатньо різноманітні тематичні напрямки з різними дослідницькими завданнями, методами та потенціальним науковим значенням. Взагалі, на нашу думку, ця проблематика і окремі її відгалуження є дуже цікавими, а в контексті розвитку сучасної української історико-археологічної науки — гостро актуальними. Це означає, що розробка її дослідницьких підходів і формуван-

Таблиця 1. Геопозиція давньоруських населених пунктів: структура і складові методики вивчення

Table 1. Geo-position of Old Rus' populated areas (ORPA): structure and components of the study methodology

Гідро-орографія поселенських складових давньоруських НП	
Відношення до водної артерії	
Відстані:	мінімальні L min
	максимальні L max
Висотні відношення:	мінімальні h min
	максимальні h max
Кут нахилу поверхні поселення	
Тип топографічного положення:	Тераси
	Заплава
	Вододіл
Типи і варіанти топографічної відокремленості поселенських складових давнього НП:	1а, 1б
	2а, 2б, 2в, 2г
	3а, 3б
	4
Експозиція по відношенню до водної артерії	
Орієнтація вісі давнього НП	
Поселення і могильники давнього НП	
Просторові співвідношення і структура давнього НП	
Відстані поселення-могильник:	мінімальні L min
	максимальні L max
Висотні відношення поселення-могильник:	мінімальні h min
	максимальні h max
Топо-гідрографічні співвідношення поселень і могильників у давньоруському НП. Варіанти	
Давньоруський НП в цілому	
Назва СІНП, площа в га, формула складу АП НП з БД	
Максимальний розмір давнього НП в перетині	
Угіддя СІНП. Варіанти	

ня розуміння підбору необхідної джерельної бази мають включати спеціально орієнтоване історіографічне дослідження. Його створення дозволить структурувати відповідні причетні дослідницькі напрямки, зрозуміти історію і хід дослідницьких думок та поглядів попередників стосовно окремих наукових напрямків та оцінити значення вже отриманих результатів. Побіжний перегляд зарубіжної археологічної літератури дозволяє припускати, що більшість робіт з тегами про безперервність та тривалість заселення присвячена вивченню та аналізу відповідних явищ в різних регіонах Європи та світу протягом тривалої багатотисячолітньої історії освоєння людиною різних територій. Значна частка таких досліджень присвячена праісторичним часам, наприклад, — переходу від доби бронзи до раннього залізного віку.

Достатньо очевидно, що одним із основних і висхідних напрямків у вивченні безперервності і тривалості заселення є палеоекологія мешкання — господарювання. Первинні імпульси цього напрямку беруть свій початок в середовищі Нової аналітичної археології і формуванні сукупності підходів методики вивчення і моделювання РЗНП (site catchment analysis). Так, Д. Кларк, пише що «...одним із таких основних факторів у стратегіях розміщення є розподіл і місцезнаходження ресурсів, які об'єкт бажає використовувати, і в цьому відношенні місце розташування сильно обмежене закономірностями зонування ресурсів...» тобто «...забезпечення такої комбінації зон, яка дасть у середньому найбільш стабільний діапазон високої віддачі ресурсів протягом усього року» (Clark 1968, р. 503). Б. Вехтер торкаючись проблем безперервності заселення вважає необхідним «...застосовувати топографічне питання при дослідженні безперервності поселення лише до місць поселення, які з самого початку визнаються особливо сприятливими» (Wächter 1963, s. 57). Він також формулює думку про те, що «...на територіях, на яких історичними та історико-географічними методами можуть бути розроблені *округи*, ці просторові одиниці повинні бути покладені в основу археологічних робіт на поселеннях» (Wächter 1963, s. 57—58). Далі автор пише про відповідні ділянки поселення, з яким можливо пов'язувати наявність безперервності та наводить думку П. Грімма, згідно якого «...безперервне використання одного місця поселення, тобто топографічного розташування, можна описати як справжню безперервність поселення, на відміну від поселень, які мігрують у межах свого району чи площадки поселення» (Wächter 1963, s. 58; Grimm 1957, s. 98). Далі Б. Вехтер розглядає питання невеликих одиниць ландшафту, співставних з площею поселення. Імовірно, в нашій географічній термінології мова йде про фації та урочища. Комбінації найменших будівельних блоків ландшафту та взаємодія більш-менш різних мозаїчних елементів утворює достатню основу для заселення (Wächter 1963, s. 59).

Відчутно іншим (тематично та методично) аспектом вивчення безперервності і тривалості заселення є проблема ймовірного спадкового існування сільських НП. Мова йде як мінімум про раннє середньовічне виникнення таких неукріплених поселень в слов'яно-руську добу і їх умовно безперервне функціонування до сьогодення протягом тисячоліття. Ця проблематика є надзвичайно актуальною та значимою саме для України, оскільки існує виразний пробіл в письмових документах темних віків ординського періоду і часів литовсько-руської доби. Завдяки досягнутому високому САД та розробці сукупності методів *Геопозиція* в межах основних завдань і попередніх напрацювань Овруцького проекту відкрилася можливість розроб-

ки і реалізації спеціальної науково-дослідної програми по дослідженню ймовірної спадкової тривалості існування СІНП Овруцької волості.

У тематиці давніх та історичних НП Овруцької волості важливе значення має проблема тягlosti існування НП та СЗ. Вона є не тільки окремим особливо значущим науковим завданням, але й має чітко виражений мотиваційний, стрижневий характер.

Основна мотиваційна ідеологема — пошук вірогідного, науково аргументованого підтвердження походження й тягlosti існування певних НП певних територій із давньоруської доби. Вона була і є гостро актуальною, перш за все, через брак письмових джерел ординсько-литовської доби.

Необхідність і потреба в спеціальному виявленні свідчень і підтвердженні гіпотез про наскрізне хронологічне спадкове існування СІНП стимулюється не тільки відсутністю необхідного обсягу письмових джерел, але й свідомими сентенціями деяких істориків про масове і суцільне «татарське» походження сімейних кланів Овруцької околичної шляхти (Яковенко 1994; 2008, с. 249—252) та, відповідно, і їх родових гнізд почасти в однойменних НП. Повноцінне всебічне комплексне міждисциплінарне дослідження та осмислення такого «татарського» підходу, його прямих та опосередкованих наслідків — це справа окрема, складна, важка, але безумовно вкрай необхідна та гостро актуальна (Томашевський 2018).

Необхідно вчергове підкреслити, що справа тут не в етнічному питанні, а в хронологічному, історико-генетичному, і глибше — у ментальному й навіть в ідеологічному підході. Адже постульоване, ординське за часом, заснування НП розриває історичну часо-просторову канву і відокремлює давньоруську добу, її ІСО від усього наступного періоду Русі-України аж до сьогодення. Ці не дуже обґрунтовані погляди виявилися надзвичайно стійко токсичними. Відповідно, це змушує постійно шукати все нові суто наукові можливості, засоби та дослідницькі процедури для аргументованого і верифікованого підтвердження іншої, первинної історичної лінії тягlosti Русі-України, започаткованої В. Антоновичем та розвиненої М. Грушевським.

Спеціальної наукової дисципліни чи галузі, яка вивчає *населені пункти*, має свій методичний апарат і практику, і яка може бути корисною в історико-археологічному дослідженні давніх та історичних НП, не існує. Населеними пунктами займалися соціальна географія, етнологія, історико-планувальні розділи містобудування. У загальному плані можна констатувати відмирання самої потреби в цих галузях знання і відповідно, — профільованих фахівців для продовження наукового вивчення та осмислення історичних НП. Натомість, така потреба утворюється в галузі історико-археоло-

гічного дослідження тягlosti існування НП та генетичного походження різноманітних СЗ різного рангу та розташування. Населені пункти, таким чином, опиняються основним об'єктом і таксоном для виявлення, вивчення й аналізу в комплексних міждисциплінарних проектах, зокрема — в Овруцькому.

У контексті вивчення тягlosti і спадковості цікаві всі категорії СІНП. Найбільш зрозумілою є ситуація з містами, особливо історичними, й тим більше, — з літописними. У разі, якщо ідентифікація та локалізація таких міст не є проблемною та альтернативною, вони є найбільш об'єктивно й доказово НП із найвищим рівнем індексу спадкової історичної тягlosti. Наприклад, — Овруч, неодноразово згаданий у літописних зводах. Реконструйований на початку ХХ ст. храм святого Василя кінця ХІІ ст. є унікальним збереженим додатковим свідченням, своєрідним стаціонарним тисячолітнім репером і надземною пам'яткою реальній давньоруській історії та славі міста Овруча.

Але таких міст зовсім небагато. Чимало колишніх давньоруських чи середньовічних НП міського рівня та статусу втратили ці статуси й до тепер є сільськими поселеннями. Деякі НП давньоруської доби взагалі зникли з земної поверхні. Є випадки імовірного перенесення НП на інше місце, точніше — перехід тодішніх мешканців, можливо, — їх частини (тих, що вижили) на нове, інше місце. У дослідницькій практиці маємо справу переважно із сільським НП, у певних випадках, — зі складовими частинами давніх агломерацій давньоруської доби.

Зрозуміло, що про планувальну структуру та розгортку картину функціонального навантаження НП можливо стверджувати на підставі дистанційного зондування та проведених розкопок.

Імовірно, що питання продовження існування самого НП, його історично утворених складових та інфраструктури, конфігурації, топонімії є окремим від питань спадкової тягlosti первинного населення НП, його генетичних зв'язків, існування і трансформацій складових сімейно-кланових споріднених груп. Походження самого НП й походження його населення, є предметами близьких, але окремих досліджень. Походження й розвиток популяції населення НП, особливо сучасного й недавнього, на фоні катаклізмів історії України ХХ—ХХІ ст., що призвели до безпрецедентних базисних змін у побутуванні та складі НП, вимагає окремої методики та спеціального підходу.

Програма генетичних антропологічних досліджень населення давньоруської та середньовічної Овруцької волості мала б високі шанси на успіх у поєднанні з комплексним етнолігвістичним дослідженням регіонів Овруцької волості, як фактично суцільної зони етнокультурних, мовних, фольклорних, антропологічних реліктів (Томашевський 2008).

Практично всі назви історичних НП Овруцької волості мають найдавніше походження, зокрема закінчення на *-овичі*, *-яни*, *-ськ*, які мають максимально древнє походження. Те саме стосується топонімії та гідронімії регіону, у тому числі, і на мікро рівні.

Намагання і спроба встановлювати логічний генетичний історичний зв'язок між часом першої згадки (можливо — заснування / виникнення) історичного НП та наявністю і якостями (хронологія, площа, конфігурація й морфологія) АП давньоруської доби та XIV—XVI ст. в межах чи поблизу такого історичного НП є перспективним та потребує подальшого методичного та практичного вдосконалення.

Ідентифікація та дослідження історичних НП базується на зборі, синтезі та аналізі трьох основних груп джерел: археологічних, історичних (писемних) та картографічних. Історичні та картографічні є паперовими за своєю матеріальною сутністю та, тією чи іншою мірою, суб'єктивними, спеціально створеними людьми з певними намірами. Археологічні джерела матеріальні, точно локалізовані в просторі й можуть бути відносно та інтервально датовані. По суті своїй вони утворені або — уречевлені практично без свідомої участі людей, а суб'єктивність з'являється вже на етапі їх знаходження, обробки, типологізації й ще більше — реконструкції процесу їх появи та інтерпретації й пояснення. Відстеження і з'ясування відносної територіально-хронологічної безперервності НП, крім іншого, передбачає на основі принципу територіальної тотожності або близькості намагання зробити можливим хронологічний стик даних відносно пізніх письмових історичних джерел і документів та інформації джерел усної місцевої історії, краєзнавчих, статистичних та етнологічних матеріалів останніх двох століть і теперішнього часу. Це означає потенційне підключення додаткових джерел інформації до трьох, перерахованих нами раніше. Їх найголовніша ознака — локальність.

Підготовчий період перед реалізацією плану спеціального комплексного геопросторового дослідження СІНП включав, в тому числі, й новітнє звернення до історії досліджень населених пунктів з намаганням визначити ключові проблеми та методики їх вивчення науковцями — попередниками. В фокусі нашої історіографічної уваги були просторові географічні аспекти вивчення та класифікації СІНП, методичні і методологічні розробки, пов'язані з дослідженням, описом та обробкою даних СІНП.

В повосенній етнографічній літературі найбільший інтерес для нашого тематичного зацікавлення мають ґрунтовні огляди етнографічної (переважно) літератури, присвяченої дослідженням НП. Першим таким оглядом є праця Є. Бломквіст, яка вийшла посмертно в 1956 р. Публікація присвячена всім східнослов'янським територіям, тому авторка називає і оглядає всі

наявні на той час типи заселення і поселень в усіх геокліматичних зонах європейської частини СРСР (Бломквіст 1956). Ця публікація корисна й сьогодні своїми окремими спостереженнями. Зокрема, в розділі про однодвірні поселення цікавим для дослідження Овруцької волості і Овруцької околичної шляхти є місце в тексті про *околицю*. «Околицею в Білорусії називали поселення, якщо воно було заселене шляхтою (дрібнопомісним дворянством). «Околиця» загальнослов'янське слово того ж значення, що у великорусів, і означає як околицю, округ, так і огорожу навколо села (дієслово «околицити» у давньоруській мові XI ст. означало оточувати, огорожувати, в інших слов'янських мовах обносити кілками тощо); мабуть, назва «околиця» закріпилася за шляхетським поселенням або тому, що воно колись було оточене огорожею, або тому, що воно розташовувалося біля села» (Бломквіст 1956, с. 37). Дослідниця констатує, що питання про типи планування східнослов'янських поселень в науці зовсім не розроблене (Бломквіст 1956, с. 41). Виключенням називає роботу про планування селищ Рязанської обл., що виконана сумісно етнографом та археологом на основі архівних матеріалів та даних археології та етнографії цього краю (Лебедева, Милонов 1950). Слушно наголошує, що лише більша кількість аналогічних робіт по різних територіях може надати можливість створити повну картину типів планування поселень (Бломквіст 1956, с. 41). Розглядаючи форми східнослов'янських поселень авторка найбільш давньою називає купову або гніздову, для якої притаманні безладне розташування споруд купами-групами, іноді на відчутній віддалі одне від одного. Археологічні дані, за її думкою, підтверджують найдавніше походження таких поселень, коли землеробські патріархальні общини жили осібно, утворюючи компактні поселення гніздами з розкиданими навколо угіддями (Бломквіст 1956, с. 41). Розгляд таких випадків, на думку дослідниці, робить необхідним звернення до поняття патронімії, як групи сімей, які походять від поділу однієї великої сім'ї, що зберігали господарську, суспільну та ідеологічну єдність. Патронімія утворювала окреме поселення або окремий квартал у більшому селищі (Бломквіст 1956, с. 42; Косвен 1951, с. 20).

Споріднені групи колективно використовували земельні угіддя. Сліди патронімічної організації помітні в старих білоруських селах, де в центральній частині селища сконцентровані гніздами житла однофамільців зі спільним походженням (Бломквіст 1956, с. 42).

Тип розселення, тобто взаємне розташування поселень східних слов'ян, їх групування не вивчалися, і тому відповідним матеріалом наука не володіє. Виключенням авторка огляду вважає роботи М. Вітова (1953а; 1953б; 1955).

Є. Бломквіст розлого оглядає різні типи населених пунктів, слідуючи наявним в літе-

ратурі визначенням і описам. Після розгляду безсистемного типу розміщення споруд більш детально висвітлює куштовий тип, генезис якого міг бути пов'язаним з патронімічними гніздами або результатами розростання сімей з утворенням т. зв. кінців.

Авторка підтримує думку, що місця розташування кругових поселень співпадають з місцями давніх городищ (Бломквист 1956, с. 45). Кругові поселення з оранкою та озером посередині є більш давніми ніж поселення навколо церкви — погосту. Кільцеві поселення з центричним плануванням знаходяться в місцях найбільш давнього заселення в волго-окському, костромському, нижньгородському регіонах, в ядрі Суздальської землі (Бломквист 1956, с. 46). Існували також радіальні або променеві селища, в центрі яких знаходилися базарна та / або церковна площа (Бломквист 1956, с. 47). Розглядаючи лінійне або рядове село, авторка стверджує, що специфічним слов'янським типом вважається селище вуличного плану, тобто село з фасадами хат, оберненими до річки чи озера у вигляді довгого ряду. По суті, це первинно-рядове берегове поселення. В старих рядових селищах кілька рядів обернені на «червону сторону», тобто до сонця або орієнтовані до річки, яру. «Це, якщо можна так висловитися, стихійно-рядове розташування, що пристосовувалося до рельєфу, орієнтоване на сонце і воду, пов'язане з напрямком водних і сухопутних доріг і торговельних шляхів, розташуванням тих чи інших угідь, то скупчене, то розкидане, у разі багатодвірних селищ — з кривими вузькими провулками та проганами, продовжувало зберігатися протягом кількох століть» (Бломквист 1956, с. 48).

В огляді Є. Бломквист також присутні важливі спостереження стосовно етнографічно зафіксованих традицій орієнтування слов'янського житла за сторонами світу (1956, с. 58). «Природно, що селянин завжди намагався поставити своє житло вікнами на південь — на «літо», на «червону», або «південну» сторону. У багатьох північних селищах, що зберегли найдавніший, вільний характер планування, вікна зимової житлової частини звернені на південь, південний схід, південний захід; вікна літніх приміщень зазвичай виходять на берег річки, озера і звернені на схід, південний схід, північний схід. Якщо зимове та літнє житло містилися поряд, то нерідко обидва основні напрямки до сонця та води — *збігалися*. Орієнтування будинків фасадом на південь у багатодвірних селищах іноді обумовлювало рядову (однорядну та багаторядну) форму сіл. Орієнтування житла по сторонах світу досі є керованою вимогою при забудові селищ в українців, які завжди хату свою звертають на південні румби» (Бломквист 1956, с. 58). «В окремих садибах або в хуторах українці для цієї мети нерідко ставили хату по діагоналі двору. У білорусів «будь-який господар, будуючи для

себе будинок, усіма силами намагається, щоб сонце весь день світило у вікна його будинку; це пристрасть, що супроводжується нерідко безладним розташуванням будинків у селах». Нерідко це прагнення поставити будинок вікнами на південь викликає постановку хат під деяким кутом до вулиці виходить характерне для багатьох білоруських селищ розташування «у ялинку». Взагалі, орієнтація слов'янських поселень і обійсть в залежності від природних умов, є їх виразною характеристикою. Цікаве в цьому контексті спостереження авторки про залежність орієнтації осель українців Казахстану в залежності від домінуючих тамтешніх зимових вітрів (Бломквист 1956, с. 58).

Монографія Г. Стельмаха «Історичний розвиток сільських поселень на Україні» надрукована в 1964 р. Її назва, формат та обсяг передбачають ґрунтовний систематизований розгляд появи, історії формування та подальшого розвитку сільських поселень всієї країни. В стислому огляді використаних автором джерел згадуються письмові історичні документи, картографічні матеріали переважно XIX ст. Автор повідомляє також, що особисто натурно обстежив та окомірно задокументував більше 100 НП. Окремі села згадуються в тексті в якості характерних прикладів для ілюстрування певних типів НП, які описує дослідник. Наведені ним супутні зображення різномасштабних планів сіл XIX ст. почасти зовсім не є однозначними підтвердженням висловлених сентенцій про ті чи інші визначені типи планування відповідних НП. Взагалі, на жаль, критерії виділення та визначення окремих типів НП, по суті, є дуже суб'єктивними, розпливчастими та оціночними. Замість пояснення визначальних ознак відповідних типів на конкретних взірцях читач зустрічає обороти на кшталт «відомо», «загальноновизнано», або взагалі застосовуються констатації без жодних наукових аргументів. Не має й інших невід'ємних компонентів наукових досліджень — роботи з БД про НП, їх сортування, хоча б якоїсь елементарної статистичної обробки. Звідси всі висновки і положення, висловлені автором й споряджені ним надто вже численними ритуальними ідеологічними кліше виглядають слабко аргументованими й суб'єктивними. Постійні ритуальні й досить брутальні заклинання автора проти антропогеографічних підходів і «географічного детермінізму» в ході розгляду навіть відібраних ним прикладів окремих сіл чергуються закономірною фіксацією важливої чи визначальної ролі конкретних природних умов у формуванні відповідної конфігурації та планувальної структури того чи іншого НП. Доповнюють це враження численні взаємо-суперечливі твердження, фактичні та методологічні помилки у застосуванні відповідного матеріалу окремих НП. Зокрема, це видно по історичних НП Овруцької волості, які згадувалися автором. Оцін-

ки про роль кріпацтва в різних селах волості, пережитки родового ладу у селах шляхти, про особливості історичного розвитку давніх поселень цього регіону демонструють відсутність необхідного рівня знання та розуміння історико-культурного контексту принаймні цього регіону України. Так, показово, що розповідаючи про села безсистемної забудови Г. Стельмах згадує про с. Каленське на Коростенщині. Він вважає, що безсистемна забудова окремого кутка цього села була виявом первіснообщинних пережитків у спорідненої групи Каленських. Про існування пережитків первіснообщинних порядку у них, на думку автора, свідчить те, що їх випаси були спільними, а також, що мешканці зазначеного кутка об'єднувалися ще й ідеологічною спільністю. Вони мали на кладовищі окремо відведене місце. «Як тільки почали зникати первіснообщинні пережитки, спільний ґрунт Каленських був поділений між окремими сім'ями на правах особистої власності. На індивідуальних ґрунтах з'явилися загороджені двори» (Стельмах 1964, с. 51). Тут важливо наголосити, що Каленські — одна з фамільно-кланів Овруцької околичної шляхти (Антонович 1867, с. 3, 36, 40, 44 та ін.). Судячи з наведеного контексту Г. Стельмаха, він не уявляв повне значення цієї важливої обставини. Адже мова йде про давню місцеву шляхту, яка на думку В. Антоновича була нащадками давньоруських князівських дружинників. Отже, й згадані «первіснообщинні пережитки» також мали стосуватися, за п. Стельмахом, представників служилого дворянства, або боярства, як вони себе називали. Імовірно, тут фіксуються дуже архаїчні соціально-сімейні, кланові, можливо — дійсно патронімічні релікти овруцької околичної шляхти, які тісно переплітаються з унікальною обрядовою, побутовою, господарською культурою представників цього локального соціального феномену.

Автор виділяє багатодвірні і малодвірні поселення, в північній зоні називає вуличні, безсистемні (безладні), розкидані дворищні, скупчені (Стельмах 1964, с. 45); розглядає вплив зональних особливостей, способів розподілу землі, закріпачення у формуванні вуличних, безсистемних та інших визначених ним типів селищ (Стельмах 1964, с. 48). Завдання монографії розкриває така його фраза: «Розробка проблеми розміщення поселень на місцевості набуває актуального значення: її дослідження підпорядковані *проектуванню* районного планування. Не менш важливою є проблема вивчення форм поселень, які історично склалися у зв'язку з їх *перебудовою*» (Стельмах 1964, с. 25).

Нарис «історії дослідження питання» в першому розділі цієї монографії є виразним взірцем спотвореної ідеологічним штампами практично бездоказової радянської історіографії, по факту перетвореної в майже брутальну лайку, зовсім позбавлену наукових принципів доказовості,

необхідних базових методичних засад, в кінці кінців, — елементарних етичних і культурних норм. Це тим більш наочно помітно при простому порівнянні цього сильно заідеологізованого твору українського автора 1964 р. з вже згадуваною роботою Є. Бломквіст, яка писалася нею ще за життя Сталіна і втім практично не містить зазначених суб'єктивних псевдонаукових тверджень, лайливих виразів і кліше та необґрунтованих висновків. Позитивним значенням даного розділу про історію та історіографію досліджень НП є його відносна повнота серед всіх інших робіт з тематикою НП. Автором зібрано відомості про більше 80 авторів та більше 90 окремих наукових робіт з цієї тематики, відомих на момент друку монографії на початку 1960-х рр. Огляд історії досліджень НП дає змогу зрозуміти які провідні ідеї циркулювали і розвивалися в даній галузі людського знання, які тенденції і методи в дослідженні НП були провідними в різні часи, які проблеми підіймалися і вирішувалися дослідниками, а які залишаються слабо або зовсім не розробленими і чому саме. Нагадаємо, що мова йде про неукріплені НП сільського (не міського) типу, переважно території України (і суміжних регіонів).

Ми намагалися хоч би ескізно представити роботи і думки найбільш знаних дослідників. Так, М. Русов зазначав: «Характеристика географії і складу поверхні, клімату і ґрунтових умов у зв'язку з поселеннями вказує на ті приготівані вже самою природою шляхи й умови людського осідання, яке залежить від цих умов і пристосовується до них» (Русов 1915, с. 40). Розглядаючи поселення Полтавщини він виділяв сім їх типів, в основу цього поділу, як видно з самих назв типів відображається рельєф місцевості та форма поселення. Зокрема, автор називає такі типи поселень: круговий (радіальний), безсистемний, надрічковий (долинний), терасовий, тип похилих балок, лінійний, змішаний тип (Русов 1902, с. 7—12).

Ф. Вовк звертає увагу на конфігурацію поселень в залежності від рельєфу (Волков 1916, с. 511—512).

Автор енциклопедії українознавства В. Кубійович наводить схеми та називає такі форми поселень України: гуртові, одновуличні, ланцюгові, правильна шахівниця, присілки, хутори (Кубійович, Кулицький 1994, с. 179). В енциклопедії зазначається, що «село мусить мати вигідний доступ до полів, до води й бути забезпечене від повені й буревіїв» (Кубійович, Кулицький 1994, с. 179). В короткому підрозділі про положення сіл в розділі «Положення осель» констатується зв'язок природних умов різних зон України і розташування в них сіл. «Українські землі це переважно рівнина, на якій нема труднощів для вибору місця під оселю. Зате тут не скрізь буває вода. І тому на великих лесових просторах України оселі завжди лежать над водою, хоча б у незначних балках

(також забезпечення від буревіїв), зате міжрічкові простори осель взагалі не мають. Тим то оселі лежать розмірно рідко, зате вони багатолюдні й скупчені. З другого боку, таке положення несприятливе через велику віддаленість від місця праці поля. Тому в новіші часи на міжрічкових просторах поставали поодинокі хутори головне у зв'язку з поступом техніки будівництва криниць, але і в зв'язку з комасацією ґрунтів. На більшій трудності при закладанні осель потрапляє людина на Україні в горах, на Поліссі, до деякої міри на Поділлі. В Карпатах людина займає під оселі всі нижчі й рівнинні простори. Отже карпатські оселі лежать на дні долин, головне на низьких терасах, де вони забезпечені від повені. Рідше розташовані оселі на низьких хребтах і схилах, зокрема звернених до сонця (інсоляція); це здебільша дрібні присілки й хутори. Зовсім відмінне положення осель на півночі України, зокрема на Поліссі. Тут оселі лежать далі від рік, на вищих сухих місцях, найрадіше на горбах морен, на надмах тощо» (Кубійович, Кулицький 1994, с. 178).

Ф. Персовський в праці про поселення в районі Львова зазначає, що розвиток форм поселень на ранніх етапах історії визначають насамперед фізико-географічні умови, а на пізніших етапах — рівнозначна дія різних господарських чинників (Persowski 1927, s. 6). У іншій роботі про ландшафт та розселення в районі середньої течії річки Сану в XV ст. він ще раз підкреслює, що при дослідженні поселень всіх минулих віків слід спиратися виключно на фактор географічного середовища. (Persowski 1931, s. 26). Г. Стельмах (1964, с. 12) зауважує, що форми поселень Ф. Персовським визначалися за зовнішнім виглядом і він майже не торкається системи вулиць.

М. Козакевич, зазначає, що «приватна власність на землю і в капіталістичну добу і географічні умови були також визначальними факторами планування дорадянського села» (1959, с. 28).

Г. Стельмах, нещадно критикуючи всіх, хто пише про важливу роль природних чинників, змушений підтримувати думку академіка АН УРСР П. Першина, який вважав, що на ранніх етапах розвитку людства розміщення поселень на території повністю залежало від сприятливих природних умов місцевості, а з розвитком суспільства такі сприятливі умови дедалі більше створюються самими людьми. «Вчений ставить розвиток форм поселень в залежність від соціально-економічних умов, а загальну конфігурацію села пов'язує з рельєфом місцевості та взагалі з природними умовами. Він правильно зауважує, що народ вдало використав природний ландшафт, утворюючи доцільні планування» (Стельмах 1964, с. 17—18). В параграфі згаданого розділу, в якому розглядається планування поселень, П. Першин (1957) називає такі їх типи: скупчені (безсистемні), кругові, радіальні, рядові, вуличні.

І. Маковецький вважає недоцільним класифікувати поселення за типами планування, а замість цього пропонує класифікувати їх за принципами забудови — вільної, замкнутої і рядової (1962, с. 52).

Л. Нідерле (2015, с. 462) відзначає у слов'ян, як сучасних, і древніх, три основних типи поселень: 1) тип кругових поселень (так звані *okolica*, *okrouhlice*), будинки яких розташовані навколо сільської площі на кшталт кола або підкови; 2) тип вуличних поселень, у яких будинки розташовуються по обидва боки дороги; 3) тип розкиданих поселень, де будинки віддалені один від одного на значну відстань і при кожному дворі розташовується його поле. Вчений приходить до висновку, що «...специфічно загальнослов'янського типу поселення не існує. Слов'янам були відомі всі ці види планування поселень, вони обирали їх залежно від умов місцевості і в залежності від того, що спричинило виникнення поселення» (Нідерле 2015, с. 463). Дослідник робить цікаве спостереження: «Поля у вигляді довгих смуг однакової ширини та довжини у менш давніх рядових поселень були результатом нового межування поля на лани... і з'являються у XII та особливо у XIII століттях» (Нідерле 2015, с. 464). «Окрім поля, у кожному поселенні були, як видно з численних документів X та наступних століть, спільні пасовища, дороги, мисливські угіддя у лісі, рибальські ділянки на водоймах, свої пасіки та млини» (Нідерле 2015, с. 465).

Однією з перших праць цього напрямку, конкретні положення якої розроблялися пізніше багатьма авторами, є монографія французького вченого Л. Планкуара (Plancouard 1895), присвячена формам розселення у Франції в XV—XIX ст. У ній автор досліджує питання завоювання людством протягом історії лісових масивів під орні землі. Саме це він вважає за основоположний фактор господарського життя країни. Пізніше автори, які вивчали форми розселення в такому ж плані, включили в предмет своїх досліджень і форми поселень. Одним з них був німецький вчений Р. Градман, автор праць про історію середньо-європейського ландшафту (Gradmann 1901) та про сільські поселення Вюртемберга (Gradmann 1913). Положення останньої праці зводяться до того, що, починаючи з неоліту, малоозброєний первісний землероб оселявся на степових просторах. Це нібито продовжується до так званої римської доби, коли намічається розширення давно обжитих територій за рахунок лісових масивів. Новообжиті території відрізняються між собою густотою населення, типами поселень, а також внутрішнім розподілом полів. Починаючи з доби неоліту, як твердить Р. Градман, форми розселення лишаються незмінними до наших днів. Підкреслюється, що розселення людей і типи поселень залежать від ландшафту місцевості. Наприклад, багатодвірні поселення по-

ширені в степах, небагатодвірні ж приселки, а також поселення, утворені за наперед складеними планами, поширені в місцевостях, звільнених від лісів.

Зміст багатьох праць про поселення, близьких до праць Р. Грандмана, переказав польський антропогеограф Б. Заборський в книзі, присвяченій типам поселень у Польщі (Стельмах 1964, с. 133; Zaborski 1926, s. 8). Він надає фізико-географічним факторам (рельєф, вода, вітер тощо) основного значення в розвитку поселень. Багатовуличні поселення він відносить до території з лесовими ґрунтами, вважаючи їх, як і Р. Грандман, давно заселеними. Крім того, Б. Заборський визнає вплив волі людей, які в одних і тих же географічних умовах можуть створювати різні варіанти форм поселень, продиктованих цими умовами. Проте він припускає можливість впливу на історичні явища волі тільки певного кола людей, а саме заможних верств населення, вважаючи лише його спроможним свідомо впливати на природу (Zaborski 1926, s. 30). Б. Заборський розробив номенклатуру типів поселень: кругові поселення з площами різних форм, вуличні, двовуличні, багатовуличні (ці типи віднесено до більш давніх); поселення колонізаційного походження, присілки (невеликі поселення різних форм безсистемні, вуличні, з площами), поселення однодвірні та малодвірні (Стельмах 1964, с. 143).

У 1920—30-х рр. С. Ленцевич факторами розвитку поселень вважає топографію місцевості, внутрішній розподіл полів, вимоги колонізації та ін. (Стельмах 1964, с. 36).

Практично в усіх оглядових та дослідницьких роботах вчених післявоєнної радянської доби відзначається праця Н. Лебедевої та М. Мілонова (Лебедева, Мілонов 1950). Цікава вона перш за все тим, що її автори — регіональні рязанські історики археологи та краєзнавці, які втім були й практичними учасниками етнографічних досліджень. Такі біографічні обставини авторів відкривали певні перспективні можливості у здійсненні комплексного дослідження НП із застосуванням джерел, методів та підходів, що відповідають принципам історизму. Але безпосереднє знайомство зі змістом цієї роботи, на жаль, дещо розчаровує. Найбільш чітко і предметно сформулював засади, певні вади й недоліки аналізованої роботи О. Монгайт у своїй фундаментальній монографії. Він зазначає, що «Зважаючи на те, що рязанські селища ще дуже мало вивчені, спроба їх класифікації, хоча б за зовнішніми ознаками (наприклад, за плануванням), була передчасною» (Монгайт 1961, с. 147). Автори переглянули в архіві тисячі планів сільських поселень і відібрали із загальної кількості ті з них, що належать до XVIII — першої половини XIX ст. (до перепланування селищ) і намагалися класифікувати їх та використовувати як джерело для історії села. О. Монгайт не погоджується з деякими помилковими методологічними вихід-

ними положеннями авторів статті, які майже механічно зводять сучасні плани в давнину іноді незважаючи навіть на те, що саме село виникло лише в XVIII—XIX ст. (Монгайт 1961, с. 148). Він зауважує, що «...автори цієї статті чомусь вважають характерними для древніх слов'ян (і до того ж ще до трипільської культури!) поселення з круговим планом. Вони картографують кругові поселення, зіставляють цю карту з даними про слов'янську колонізацію Рязанської обл. й у збігу бачать доказ своєї думки. Звичайно, міркуючи суворо науково, доти поки не буде розкопане цілком хоча б одне кругове поселення і не буде точно датовано час виникнення нанесених на карту поселень, висновок М. І. Лебедевої та Н. П. Мілонова не можна обґрунтувати. Але як попереднє спостереження, як наукова гіпотеза він цілком припустимий» (Монгайт 1961, с. 148). О. Монгайт також звертає увагу на те, що хоча й ареал в'ятицьких археологічних пам'яток збігається з територією, на якій розташовані кругові поселення, слід пам'ятати, що у східних слов'ян круговий план села є надзвичайно рідкісним типом на противагу західним слов'янам. Підсумовуючи, він констатує, що «питання наскільки сучасна картина сільських поселень відбиває древні історичні процеси, методично дуже складне» і робить дуже важливий та прозорливий висновок: «Лише в результаті *всестороннього археологічного, історичного, етнографічного вивчення кожного села* можна буде вирішити питання про те, до якого часу сягають ті чи інші явища, що спостерігаються» (Монгайт 1961, с. 148).

Маємо відзначити важливе монографічне дослідження С. Ковальова (1963). Не дивлячись на неодмінно присутні в ті часи ритуальні ідеологічні моменти фактична частина оглядового дослідження не втратила свого пізнавального значення й сьогодні. Цьому сприяє й чіткий структурований вельми лаконічний спосіб викладу об'ємного матеріалу. На жаль, подібних фахових універсальних географічних монографічних видань з комплексної проблематики вивчення сільських поселень практично більше не створювалося. В розділі «Типи розташування селищ на місцевості (топографічне положення)» С. Ковальов дає чітке термінологічне визначення: «Топографічне положення селищ — це положення їх у рельєфі, а також стосовно річкової мережі, берегів природних водойм, лісових масивів, заболочених ділянок місцевості» (1963, с. 51). Автор констатує, що найчастіше вивчення особливостей розташування селищ використовувалося для показу визначального впливу природних умов на розселення і типології топографічного положення надавалося значення основної смислової лінії при географічному вивченні сільського розселення. На його думку «...встановлення найпоширеніших типів топографічного положення селищ у різних районах — один із необхідних видів типології поселень. Потрібне лише ясне розуміння того, що ця

риса розселення, як і інші, є історична категорія. У переважанні того чи іншого топографічного становища населених пунктів відображаються вимоги розселення та господарства до природного середовища для певного історичного етапу, на певному рівні розвитку продуктивних сил» (Ковалёв 1963, с. 52).

Ще В. Семенов-Тянь-Шанський (1910), як зауважив С. Ковальов, вперше виділив характерні *типи топографічного положення* поселень: *долинний, долинно-яружний і вододільний*. Пізніші географічні спостереження додали ще ряд характерних типів положення селищ, зокрема — *річковий, озерний, прибережний, яружно-балковий*. Для Полісся був виділений характерний *боровий* тип розташування на борвих піщаних пагорбах у болотистій місцевості, раніше покритих лісом (Саушкин 1947, с. 114; Тенсіна 1949, с. 123). В. Варанкін та В. Покшишевський (1949) відзначили широку поширеність у лісових районах *мисового, гирлового, острівного* типів розташування місць для заснування поселення. Долинне розташування селищ може мати ряд характерних підтипів і в більшості випадків пов'язане з використанням для розселення надзаплавних терас, зазвичай більш менш широких. С. Ковальов констатує: «Всі ці різноманітні *типи топографічного становища* селищ пов'язані з різним використанням місцевих особливостей природного довкілля для господарства та розселення. Вони впливають на планування населених пунктів, що історично склалося, і створюють різні умови для їх реконструкції». Автор підкреслює, що «...наявні спостереження різних типів розташування селищ ще не зведені у єдину систему, для чого потрібна спільна робота економіко-географів та фізико-географів» (Ковалёв 1963, с. 53, 54).

В підрозділі «Планувальні форми селищ» автор подає також стислу концентровану інформацію та визначення. Він констатує: «При широкому розумінні планувальних форм до цього поняття входять загальна конфігурація населеного пункту, структура його плану (зонувannya території, взаємо розташування забудованих ділянок та вулиць, розташування останніх) та характер забудови. Всі ці елементи взаємно пов'язані. Типології та класифікації планувальних форм сільських поселень приділялося дуже багато уваги у зарубіжній географії. При цьому зазвичай переслідувалися пізнавальні цілі, оцінки переваг і незручностей тієї чи іншої форми не робилося; з'ясували головним чином історичну обумовленість та генезис тих чи інших форм, вплив на них природних умов. Існує велика кількість різних типологічних схем» (Ковалёв 1963, с. 54—55). Автор подає стислий огляд і оцінку основних з них: Заборського 1926 та 1931 рр., Деманжона 1947 р., Радіга 1955 р., Вітова 1953 р., Токарьова 1951 р., Сухова 1944 р., Першіна 1957 р. та ін. Утворена таким чином надзвичайно строка-

та картина різноманіття типів, назв, термінів, понять які фіксують потребу в унормованому і структурованому порядку в цій царині. Враховуючи схеми, запропоновані В. Суховим, М. Вітовим, П. Першіним, а також прийняті в планувальній практиці та використовуючи досвід власних експедиційних спостережень у різних районах, С. Ковальов намічає типологічну схему планувальних форм сільських поселень СРСР (рис. 1) на якому виведені основні типи і деякі найбільш поширені перехідні форми, що набувають типологічного значення.

В огляді робіт про НП потрібно хоча б ескізно сказати про окрему галузь знання, яка є науково практичною за своєю сутністю. Мова про планування, проектування, забудову і перебудову сільських НП, їх архітектурно будівельні композиційні моделі. Це специфічні знання, окремі прийоми дослідження і проектування, а головне — окремий специфічний фаховий погляд, візія образу НП, в даному випадку — сільського. Нам видається найбільш цікавим і перспективним та візуально-інформаційна частина цього комплексу знань і окремих субдисциплін, які покликана науково і естетично обґрунтовано визначати, оцінювати, класифікувати, описувати, моделювати та проектувати ландшафтно-топографічну приуроченість поселень, гармонійність вписування осель в рельєф і пейзаж, наявність різночасових реліктів в культурних антропогенних сільських ландшафтах. Зв'язок з дослідженнями культурних ландшафтів, засадами ландшафтного дизайну є також умовою для успішної діяльності по виявленню, обліку, оцінці та впровадженні заходів по збереженню історико-археологічної, історико-архітектурної, історико-культурної етнографічної спадщини. Понятійний апарат робіт, присвячених формуванню факторів, які формують НП, на наш погляд є перспективним і корисним в справі ідентифікації, обліку, дослідження СІНП. Домінуючі елементи і точки рельєфу, структурні ознаки ландшафту, градо-формуючі властивості природного оточення, пластична структура рельєфу і планувальна структура НП, утворення простору, різновиди розкриття простору (фронтальне, глибинне, замкнене, тощо), структурна диференціація простору, його зорове сприйняття та геометричні моделі, означення простору його стрижневими і композиційними вісями. Надихаючим зразком для нас стала стаття В. Щербаня (1980).

Іншим цікавим і потенційно корисним може бути приклад методично важливої заміни двовимірною інструменту орієнтації НП на об'ємно-планувальну структуру НП, яка дозволяє проводити дослідження і уявляти структуру реального НП по суті в форматі, який ми сьогодні називаємо 3D (Орфинский 1989, с. 57). В намаганні посилити об'єктивізацію дослідження через параметризацію визначних проявів і характеристик В. Орфінський розробив і реалізував програму на ЕОМ, за допомогою якої вдалося доказово коректно розрізнити

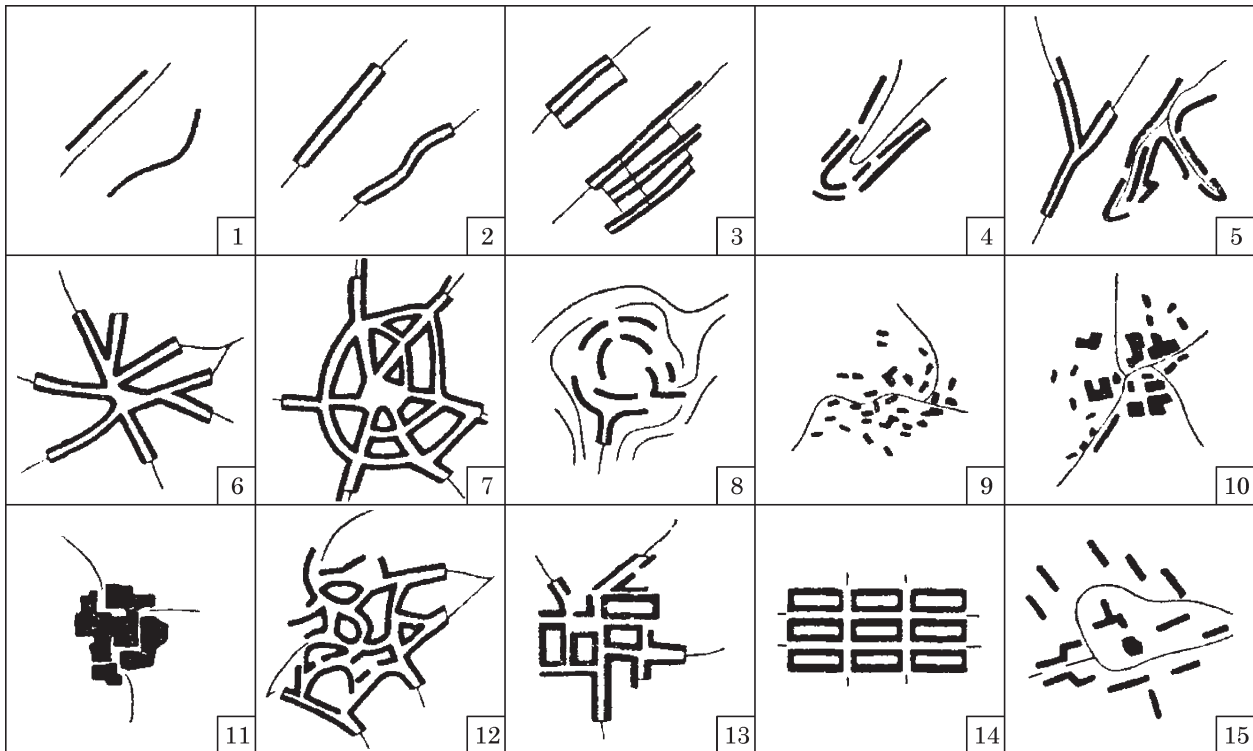

Рис. 1. Планувальні форми сільських поселень (за Ковалев 1963). *Прості лінійні форми:* 1 — одностороння рядова; 2 — двостороння звичайна (село-вулиця). Варіанти визначаються густиною забудови (від зімкнутої до сильно розрідженої). *Ускладнені лінійні форми:* 3 — багаторядна; 4 — підковоподібна; 5 — розгалужена (вздовж доріг, відгалужень балок і т. п.); 6 — зіркоподібна; 7 — радіально-кільцева; 8 — лінійно-кільцева. *Купчасті форми (безладна забудова):* 9 — ройова; 10 — безладна групова; 11 — злиті; 12 — з вуличною забудовою. *Квартальні форми:* 13 — напівквартальні; 14 — квартальна (з периметральною забудовою). *Вільне планування селищ:* 15 — приклад вільного планування (за проектами із застосуванням чотириповерхових будівель селищного типу)

Fig. 1. Planning forms of rural settlements (according to Kovalev 1963). *Simple linear forms:* 1 — one-sided row; 2 — two-sided ordinary (village-street). Variants are determined by the density of development (from closed to very sparse). *Complicated linear forms:* 3 — multi-row; 4 — horseshoe-shaped; 5 — branched (along roads, branches of beams, etc.); 6 — star-shaped; 7 — radial-ring; 8 — linear-ring. *Heap forms (disordered development):* 9 — swarm; 10 — disordered group; 11 — merged; 12 — with street development. *Quarter forms:* 13 — half-quarter; 14 — quarter (with perimeter development). *Free planning of settlements:* 15 — an example of free planning (according to projects using four-story settlement-type buildings)

планувальні, морфогенетичні ознаки та особливості НП різних етнічних груп півночі. «Регулярність планування і забудови поселень характеризується не тільки очевидною з першого погляду геометричною правильністю накреслення штучних структур утворених елементів (доріг, площ), але й взаєморозташуванням будівель з такими елементами (як штучними, так і природними берегами водойм, терасами рельєфу), а також з архітектурними цвинтарними гаями), що орієнтують на себе забудову» (Орфінський 1989, с. 57).

Ландшафтний, рельєфоутворюючий, візуальний, геометричний аналіз, визначення домінант, композиційних вісей — цінний арсенал в комплексному дослідженні НП та СЗ. Останніми роками ці складові методичні прийоми та підходи все більше застосовуються у вивченні та збереженні культурних та історичних ландшафтів, заповіданні історичних НП, архітектурних ансамблів і історико-культурних комплексів (ред. Веденин, Кулешова 2004)

Оволодіння необхідним знаннями і дослідницькими навичками є потрібними та перспективними завданнями для повноцінного комплексного вивчення СНП.

Творчий доробок М. Вітова, на наше тверде переконання, потребує окремого висвітлення. Ідеї, висловлені ним щодо дослідження поселень ще на початку 1950-х рр. мали і мають дотепер значний вплив на весь подальший розвиток цього сегменту знань про НП. Етнограф та історик М. Вітов констатував, що «вивченням поселень займалися різні фахівці археологи, етнографи, історики, географи, причому за певними спеціальностями закріпилося вивчення будь-якої однієї сторони проблеми. Форми поселень, тобто їх планування, вивчають, наприклад, переважно етнографи, не торкаючись інших сторін питання; соціально-економічною проблематикою, вивченням головним чином середньовічних сіл, селищ, посадів та ін. займаються виключно історики; вивчення поселень з погляду розташування їх на місцевості стало областю географів. Всі

ці аспекти вивчення поселень досі не зводилися разом» (Вітов, 1953а, с. 33—34).

В стислому огляді досліджень поселень, здійснених науковими попередниками, автор підкреслює виразно помітне «повне свавілля в термінології». В цій частині головної програмної статті М. Вітова його формулювання відточені і чітко вивірені. Тому ми вважаємо найбільш оптимальним способом презентації його головних сентенцій вибіркове пряме цитування у власному українському перекладі. «Відмінності в плануванні селищ найчастіше називають формами поселень, але також типами розселення, типами поселення тощо; різновиди самих поселень (село, слобода, хутір тощо) називають типами поселень, видами поселень тощо; відмінності в розташуванні на місцевості називають характером заселення, типами розселення та ін. Таким чином, різні поняття позначають одним терміном і, навпаки, однакові поняття — різними» (Вітов 1953а, с. 34).

М. Вітов пропонує: «Щоб уникнути цієї плутанини, слід називати *типами поселень* соціально-економічні різновиди поселень (село, хутір, слобода, цвинтар і т. п.); *типами заселення* — розташування поселень на місцевості залежно від фізико-географічних умов (долинний тип, водороздільний і т. п.); *формами поселень* — їх планування (безладна, рядована і т. п.). Слід розрізнити *типи розселення*, тобто особливості групування поселень (скупчений тип, гніздовий, розкиданий тощо)» (Вітов 1953а, с. 34).

Основною вадою більшості робіт про НП М. Вітов вважає розгляд форм поселень (тобто планування) ізольовано від інших сторін вивчення поселень, і також впевнено констатує, що поселення — один з матеріальних способів вираження соціального життя, а типи поселень не можна розглядати як вічні та незмінні (Вітов 1953а, с. 34). Уважне вивчення взаємного групування поселень показує, що вони відбивають різні стадії розвитку суспільства в конкретних географічних та історичних умовах. Найдавнішим типом розселення відповідає родова громада, наступним — сусідська громада, іноді патронімія. Важливе спостереження цього автора про те, що «часто в плані одного й того ж села можна виявити різні принципи планування, наприклад, вуличний і прибережно-рядовий, коли витягнуте вздовж річки село складається з двох рядів, причому на одному кінці села обидва ряди орієнтовані фасадами один на другий, а на іншому кінці звернені вікнами до річки» (Вітов 1953а, с. 35—36). У всіх випадках тип розселення — це «матеріальне оформлення» суспільного устрою в місцевих умовах.

Цілком робочим виглядає його тодішнє твердження про те, що згідно діалектичному методу «необхідно вивчати поселення у його історичному розвитку, а також у всьому різноманітті та взаємозв'язку його характерних ознак. Тому слід використовувати всі ці принципи класи-

фікації, враховуючи, що вони мають неоднакове значення» (Вітов 1953а, с. 36). В той же час М. Вітов застерігає «...слід уникати суто формальної класифікації, об'єднання лише зовні схожих форм (наприклад, поширеного об'єднання рядового планування та вуличного тощо). В класифікації за формами поселень слід уникати, по-перше, зайвого подрібнення, по-друге, об'єднання під одним терміном форм зовні близьких, але різних за походженням» (Вітов 1953а, с. 36).

Автор пропонує власну достатньо універсальну класифікацію поселень:

I. Безладні форми: 1) купове село, 2) малодвірне, безладно розкидане село (сюди ж належать і однодвірні села).

II. Рядові форми: 1) прибережно-рядові (однорядні та багаторядні), 2) яружно-рядові, 3) рядові села, орієнтовані «на літо», тобто звернені фасадом на південь.

III. Замкнуті форми: 1) квадратні з центральною площею, 2) круглі та овальні.

IV. Вуличні форми: 1) власне вуличні у трьох варіантах одно-вуличному, двовуличному, у тому числі «вилковому», та багатовуличному (квартальному), 2) радіальні, кінцеві та ін.

V. Села пізнього походження, розплановані під впливом адміністрації.

На останок статті В. Вітов зазначає, що «класифікація за *типами розселення* не розроблена. Питання це вимагає спеціального вивчення. Поки що можна виділити: 1) гніздовий тип (на півночі), 2) скупчений (села в Україні), 3) скупчено-гніздовий (села з селами, що до них тягнуться), 4) розкиданий (хутірський)» (Вітов 1953а, с. 37).

Очевидно, маємо тут можливість висловити деякі власні думки про значення науково-практичного доробка М. Вітова. Він був і залишається чи не найпотужнішою постаттю серед дослідників НП завдяки своїй концепції, яка в свою чергу, базувалася на його детальному ґрунтовному тривалому і всебічному вивченні НП декількох регіонів російської півночі. Практично всі дослідники і оглядачі тематики НП визнають непересічне значення його досліджень і висновків. Деякі з колег, визнаючи важливість і значення доробку М. Вітова, заперечували саму можливість реалізації комплексного багаторівневого вивчення НП на засадах, сформульованих ним ще на початку 1950-х рр. Зокрема, згадуваний вже нами Г. Стельмах стверджував, що дослідженням складових частин сформульованої М. Вітовим схеми комплексного вивчення НП певної території можуть і мають займатися спеціалісти різних наукових і науково-практичних дисциплін. «Розміщення поселень на вододілах, їх відстань від інших населених пунктів, положення по відношенню до земельних угідь все це повинно вивчатись економгеографічною наукою. ... Планування ж їх (НП — А. Т.) повинні вивчати представники різних спеціаль-

ностей: архітектори, будівельники, економісти, працівники в галузі комунальної гігієни, зрештою, й географи, причому кожен з точки зору своєї науки. ...Що стосується *далекого минулого*, яким займається М. Вітов, то дана проблема відноситься також до компетенції географічної науки, тому що остання повинна вивчати всі історичні епохи. ...Вітов вимагає об'єднати економгеографічне (розміщення на місцевості) і планування (надбудовне) *вивчення поселень*» (Стельмах 1964, с. 24). Критикуючи ідею комплексного вивчення поселень, Г. Стельмах вказує на те, що сам М. Вітов в своєму дослідженні порівнює дані з розірваних в часі середньовічних писемних документів з даними етнографічного та картографічного обстеження НП Заонежжя кінця XIX — XX ст.

Ця заочна полеміка дозволяє більш сфокусовано зрозуміти сутність і значення не тільки ключових положень розробок М. Вітова, але й розкриває змістовні вади традиційних, перш за все — етнологічних підходів до вивчення НП і закономірну перспективність появи комплексного підходу до НП.

Оглядаючи і аналізуючи наявну літературу про НП, створену численними фахівцями етнологами ми постійно зустрічаємо ту саму плутанину, дублювання і різне розуміння понять і термінів в класифікаціях та типологічних схемах, про які так влучно написав цитований нами М. Вітов.

На нашу думку, ці явища є сутнісним проявом того, що систематизація й тим більше — типологія, побудовані на такій основі не працює. Імовірно, це свідчить, що елементарні ознаки і таксоми обрані некоректно. До того, ж й самі визначення на кшталт «безладні», «безсистемні» викликають невимушене відчуття і образ непевного, некласифікованого хаосу, без образу, не виконаного завдання класифікації — типологізації повторюваних явищ. Критерії безладності і безсистемності важко уявити і тим більше, — чітко сформулювати. Що має об'єднувати НП, віднесені до такої групи / категорії? В самих НП потрібно шукати і визначати системоутворюючі чинники і ознаки, які зроблять можливими більш дієві, деталізовані, об'єктивні описи та сучасну систематику. В цьому є ще один позитивний сучасний та актуальний аспект ідеї М. Вітова про чотирьох компонентне комплексне дослідження НП.

За нашими спостереженнями етнологічне вивчення народної традиційної культури в своїй основній масі сконцентроване на дослідженнях досяжної і наявної матеріальної культури, її основних компонентів, в переважній більшості — рухомих пам'яток. Інше об'ємне крило цих досліджень — духовна культура, обрядовість, етнолінгвістичні дослідження, народна творчість і т. п. Фіксація та вивчення поселень, їх класифікація за визначенням і методичним апаратом — це окрема галузь знання, яка ви-

магає не тільки своїх специфічних джерел і методик, але й сукупності спеціальних знань про просторові планувальні структури, історичні, ландшафтні і архітектурні чинники забудови.

Планувальні схеми і способи забудови НП фактично є наймолодшими ознаками умовного історичного НП, вони відображають реалії орієнтовно сторічної давнини, які якраз і фіксували етнографи та картографи. В умовах України в живій традиційній культурі НП можуть існувати й релікти більш ранньої доби, але їх розпізнавання — справа історико-археологічних досліджень з відповідним методичним арсеналом. Етнологи рівновіддалені як від історико-генетичних питань (історизму взагалі) так і від просторових географічних підходів (як фізико-географічних так і соціоеконом-географічних (антропогеографічних)), що забезпечують методичний інструментарій для опису, вивчення, аналізу та класифікації НП в просторі. З іншого боку, представник географічних наук без спеціально поставленого завдання та підготовки може не усвідомлювати до кінця основної цілі, завдання та способів вивчення історії, генезису й обставин появи НП. Етнолог і географ більше сконцентровані на фіксації наявних і навіть очевидних явищ та фактів, їх подальшому опрацюванню і узагальненню. Історик-археолог не тільки фіксує наявну ситуацію, але й розкриває приховані прояви та факти, розслідує та реконструює історичний процес на підставі аналізу джерел — слідів різночасового минулого та його збережених донині реліктів. Історико-археологічне вивчення апріорі передбачає дослідження і осмислення хронологічних глибин генетичного походження НП. Мета, завдання, методики видобутку, обробки джерел *історико-археологічного* походження, їх аналізу та інтерпретації — історичні і формулюються з точки зору історичних потреб. Генерувати таку ціль і відповідні завдання може і має той дослідник, який уявляє всі його ключові аспекти та складові частини. Зокрема, — *історичний генетичний* потенціал, геопросторовий характер детермінант розселення та прийомів його вивчення, цілісність та історичність давнього суспільного організму і неодмінну міждисциплінарну комплексність у його вивченні.

Комплексне вивчення НП — правильна закономірна мрія та дослідницький ідеал. Можливості реалізації такої надмети М. Вітова тоді як і тепер є поки що дуже *локальні*, це межі окремого ІСО за умови досягнення високого САД. За браком таких наукових полігонів з необхідним САД ідеї М. Вітова досі залишаються в основному бажаними омріяними орієнтирами. Маємо зауважити, що декларування і усвідомлення необхідності здійснення повного комплексного підходу до вивчення НП це одне, а повноцінна реалізація — інше! Без встановлених науково найдавніших археологічних глибин часу реалізація такого повноцінного

дослідження нездійснена. В цьому, імовірно, полягала певна драматична неповноцінність конкретних досліджень М. Вітова та інших дослідників, які вивчали пізньосередньовічні реалії поза первинними глибинними хронологічними пластами, які залишалися просто не виявленими та не обстеженими.

Сьогоднішнє осмислення ідей М. Вітова неможливе без врахування досвіду і практики теперішньої інформаційної епохи. Якщо ми мислимо і організуємо роботу такого комплексного типу з масовими об'єктами та джерелами в формі і форматі інформаційної системи, зокрема — об'єднаної ГІС — БД, то окремо слід фіксувати і прописувати значимі ознаки в кожному із визначених тематичних полів — тематичних блоків. Мова йде про варіанти і різновиди гідропозиції, топографічної позиції, зональної приналежності та регіональної позиції, розміру, зовнішньої форми — обводів, конфігурації, орієнтації, варіантів планувальної структури, характеру історичного ядра, трендів просторових рухів, угідь, тощо. Статистично повторювані комбінації певних чинників в їх пропорційному об'єктивному представленні можуть бути виразом і образом адекватно осмисленої вибірки НП певного ІСО. Такий структурований і об'єднаний (але тематично сегментований) формат визначення ключових параметрів та ознак конкретного СІНП має замінити розпливчасті суперечливі і слабо аргументовані назви типів НП, які досі іноді фігурують.

М. Вітов формував завдання досліджувати *комплекс, групу поселень, які утворюють органічну єдність, що історично склалася*. Цю єдність він називає типом розселення. В діючій термінології Овруцького проекту це означає, що потрібно здійснювати комплексне дослідження НП окремої єдності, тобто окремого ІСО.

Ідеї та підхід М. Вітова притягали нашу увагу та спеціальний інтерес з самого початку просторових та палеоекологічних досліджень південноруських земель. Розуміння їх повного значення та потенціалу кардинально посилюлося і поглиблювалося в ході реалізації Овруцького проекту. Оглядаючи і осмислюючи 30 річну історію Овруцького проекту, його експедицій, обсяг і структуру отриманого величезного масиву ексклюзивної інформації можемо констатувати, що всі складові ланки та необхідні умови для проведення комплексного аналізу, окресленого М. Вітовим практично реалізуються в межах науково-дослідних програм дослідження літописної Овруцької волості — *окремого історико-соціального організму* давнини. Дослідженню окремого ІСО присвячено окремий науковий комплексний міждисциплінарний *проект* зі своєю структурою, завданнями, програмами, традиціями наукової співпраці тощо. Визначені Вітовим *типи поселень, типи заселення, форми поселень і типи розселення* — це ніщо інше, як *система заселення*, її різні територіальні рівні,

починаючи від ІСО в цілому, далі, — серединний рівень — особливості заселення складових регіонів, і в основі — первинний рівень — НП (давні та СІНП) з внутрішньою мікроструктурою АП та складових функціональних, історичних частин села. Інформація про ці НП, їх структуру, склад, параметри формується з багаторічних мультисезонних польових розвідок, моніторингових відвідувань НП та історичних ландшафтів, картографічних досліджень та обробки комплексу гео-просторової інформації ГІС БД Овруцької волості. Базовим таксоном дослідження та інтерпретації є давні і сучасні історичні НП. Основою успішної реалізації та розвитку досліджень Овруцького проекту є вже досягнутий та постійно зростаючий *ступінь дослідженості* — *археологічної*, історико-культурної, географічної, в цілому природно-екологічної. Досвід етапів розвитку Овруцького проекту дозволяє практично уявляти шляхи та особливості реалізації в тому числі тих чотирьох складових комплексного дослідження, окреслених М. Вітовим. Послідовність виконання дослідницьких процедур кожного з цих рівнів — блоків не є лінійною, послідовно-поступальною і одночасно синхронізованою, а являє собою складну взаємопов'язану систему дослідницьких циклів, які технічно, логічно та тематично продовжують каскадний розвиток досліджень по спіралі та накопичення нового знання як на кожному з рівнів, так і в цілому для ІСО в Овруцькому проекті.

Слід зазначити, що проблематика всебічного вивчення сільських населених пунктів завжди потужно розроблялася польськими географами. В останні десятиліття з'явилися аналітичні роботи, перш за все М. Войціка, в яких на сучасних методологічних засадах розглядається історія, концепції, здобутки і вади вивчення сіл в сусідній слов'янській країні. В монографії «Географія села в Польщі» міститься детальний аналіз розвитку досліджень сіл Польщі і також важливі спостереження і висновки. М. Войцек констатує, що «...розселення — це антропогеографічне явище першорядного значення. Для цього є дві причини: у розселенні найбільш сильно виражається залежність людства від географічного середовища, тоді як, з іншого боку, людські поселення трансформують природний ландшафт, вносячи в ландшафт нові елементи, що залежать від людської волі» (Wójcik 2012, s. 45). Автор виділяє у географічних дослідженнях сіл в класичний період «три дослідницькі концепції: 1) розташування та поширення (дифузії) сільських поселень, що розглядаються на тлі умов (детермінант) природного середовища; 2) еволюція аграрного ландшафту та його різні умови розвитку з часом; 3) морфогенез села, тобто процес виникнення та розвитку матеріальної форми поселення (сільського ландшафту). Аналізуючи повоєнні дослідження села в Польщі автор зазначає, що традиційні моделі села в географії поселень пов'язані з двома основними дослідницькими

програмами: дослідженнями морфології та функцій села. Серед найважливіших моделей села в дослідженнях географії сільських поселень М. Войцік називає: 1) Село як просторове — пояснення розташування поселень значною мірою базувалося на різноманітності природних умов; 2) Село як морфологічна система — фундаментальним аспектом аналізів був пошук закономірностей у просторовій структурі поселень. За допомогою ретрогресивного та порівняльного методів було реконструйовано процеси розвитку поселень, а також розроблено морфогенетичну типологію поселень та конфігурацій земель в окремих регіонах Польщі; 3) Село як елемент мережі поселень — питання розвитку функцій села та визначення їхньої ролі у створенні функціональної ієрархії мережі поселень; 4) Село як елемент системи розселення — поглиблений функціональний аналіз мережі розселення розширив припущення концепції комплексів розселення, включивши теорію системи розселення (Wójcik 2012, s. 45). Не можна не відзначити певну закономірну подібність цієї структури до схеми із чотирьох пунктів М. Вітова, про яку ми вже згадували вище. Глибокий аналіз поточних тенденцій і сучасних трендів у вивченні сільської проблематики міститься в наступній монографії М. Войціка (Wójcik 2013).

Сучасний історичний населений пункт: структура, методика і практика їх вивчення. Успішне закінчення тривалого дослідження геопозиції давньоруських НП Овруцької волості відкрило принципово нові можливості для формулювання завдань та методик дослідження СІНП цього ІСО. Реалізовані складові дослідницької програми *Геопозиція*, крім усіх інших результатів, наблизили до науково обґрунтованого погляду на НП та СЗ ІСО Овруцької давньоруської й середньовічної волості як на цілісну, спадкову просторово-хронологічну систему, яка досі існує й розвивається.

Стало зрозумілим, що потрібні наскрізні комплексні міждисциплінарні розвідки історії виникнення, формування й розвитку СІНП. Така дослідницька програма закономірно мала бути спеціально сфокусована на багатоаспектному вивченні визначених проявів ймовірної спадкової тяглості СІНП регіонів, як складових частин відповідного ІСО. Також очевидним був порівняльний характер усього цього дослідження з розробкою методик для реалізації спеціалізованого компаративного аналізу НП різних епох.

Поставлені мета й завдання виявлення безпосереднього генетичного історичного зв'язку давнього НП і СІНП, тобто формальної тяглості конкретного НП, передбачає реалізацію серії дослідницьких і аналітичних процедур, у серцевині яких має знаходитися існуючий сьогодні НП.

Формування попередніх умов, джерельної бази, підбір методичних прийомів. *Просторовий підхід* є основним і базовим у дослідженнях цього типу. Археологічні пам'ятки

є оптимальною джерельною базою для здійснення просторово-хронологічних компаративних досліджень гіпотетичного взаємозв'язку давніх та сучасних історичних НП. Тут знову варто нагадати про найбільшу точність і об'єктивність гео-просторової інформації та її параметричну природу.

У цьому контексті за допомогою прийомів просторового аналізу здійснюється визначення, вимірювання, аналіз і встановлюються реальні градації територіальних співвідношень АП — залишків давньоруських НП та історичних ядер і сучасних адміністративно встановлених контурів меж СІНП. Лінійні рамкові діапазонні співвідношення визначаються для сучасних встановлених меж СІНП (в їх ГІС векторній проекції), а також відносно прив'язаних растрових картографічних зображень історичних НП, створених у середині й на початку другої половини ХІХ ст. карт масштабу 3 версти в дюймі. Це єдине найбільш раннє картографічне джерело, яке охоплює в цілому всю територію Овруцької волості. На цій картооснові фактично зафіксовані практично всі НП в контурах, що існували на середину ХІХ ст. Спеціально створені за допомогою ГІС векторні контури тодішніх НП, як показує практичний досвід проекту, ймовірно, найбільш реально дають можливість уявити конкретне місцезнаходження та площу історичного ядра відповідного ІНП до-індустріальної доби.

Сукупність ІНП у їх відношеннях до давніх НП князівських часів становлять просторово-хронологічну основу такого спеціалізованого багаторівневого *каскадного* дослідження. На цьому етапі провадиться апробація застосування розроблених раніше ключових підходів вивчення та аналізу давніх НП для вивчення локалізованих СІНП, з яким територіально пов'язані ближні давньоруські НП, виявлені археологічно. Очевидними є виразні геопросторові компоненти в основі категорій спеціалізованої БД: геоморфологія НП, гідрографічна структура, орографія, розміри і висотні параметри, планувальні особливості, ТТП давніх та сучасних історичних НП.

Технічно дані отримуються («знімаються») у результаті спеціальної послідовної низки груп дослідницьких процедур у середовищі водночас відкритих шести комп'ютерних програм. Отримані візуально дані перераховуються, параметризуються й заносяться до окремої БД. Частина даних є аналогом розроблених списків вибору, значна частка інформації розшифровує й деталізує закодовані варіанти відповіді на ключові питання.

За наявних умов повний цикл підготовки джерел, зйомки, обробки та заповнення готової інформації по одному СІНП триває достатньо довго. У діючому дизайні БД по СІНП із давньоруськими НП заповнюється більше 40 окремих комірок для інформації, що не повторюється та взаємно не дублюється.

Для унаочнення структури та змісту відповідної БД СІНП основні категорії геопозиції СІНП та давніх НП у їх взаємовідносинах, а також обстежувані параметри позначені в табл. 2.

Елементи та особливості процедурної частини дослідження сучасних історичних населених пунктів. База даних СІНП попередньо проходить глибоку перевірку, унаслідок якої кількість НП, що залишаються обраними для подальшого опрацювання й аналізу суттєво зменшується. Тільки повністю й повноцінно документовані з погляду *Геопозиції* НП придатні для подальшого порівняльного аналізу.

Вибір і фокусування на СІНП здійснюється через призму наявних давньоруських НП і пам'яток у їх основі. Геопозиція давньоруських НП у СІНП є, на нашу думку, ключовою і значною мірою — визначальною. Обробка вже зібраних даних демонструє декілька варіантів просторового знаходження давніх НП стосовно до СІНП. У БД фіксуються такі сталі позиції, зумовлені вимірами та відсортованим та ранжированими числовими значеннями: «В межах СІНП», «В центрі / середині СІНП», «На краю СІНП», «Поза межами СІНП близько», «Поза межами СІНП далеко».

Підрозділ про рухи СІНП по відношенню до давніх НП виявляє їх вектори, регіональні та хронологічні особливості, панівні тренди й частоту їх повторювання. Маються на увазі лінійні різноспрямовані та висотні рухи, якісні гідро-орографічні зміни позицій або розвиток первинної традиції заселення. До цього близькі спостереження над іншими динамічними часо-просторовими змінами: ущільненням, розтягуванням площі НП, розосередженням, сповзанням або підйомом на гору.

У процесі аналізу визначилися дві основні типові ситуації (з варіаціями) положення давньоруських НП по відношенню до найближчих СІНП. Одна група — це давньоруські НП, які територіально вписані і близько пов'язані з відповідними СІНП. Гіпотетично у таких випадках може йти мова про тяглість існування давнього НП, який розвивається всередині, незначно локально рухається і змінюється. Інша група — це такі давньоруські НП, які виявилися не пов'язаними близько і впевнено з окремими СІНП. Залежно від регіону Овруцької волості, місцевих геопросторових умов та стандартних для цього конкретного регіону відстаней між сусідніми синхронними НП відстань від такого окремого давньоруського НП до найближчого СІНП може сягати від багатьох сотень метрів на Овруцькому кряжі й до багатьох кілометрів в інших регіонах волості. У групі «поза межами» ранжування визначає найбільш віддалені давні НП, які можна вважати занепалими або зниклими. Їх статус по ранжуванню площі і складності формули складових НП є часто відчутно високим або найвищим. Це — зниклі міста давньоруської доби й навіть великі агломераційні

Таблиця 2. Дослідження сучасних історичних населених пунктів та їх взаємозв'язків з давніми населеними пунктами. Складові методики

Table 2. Study of modern historical populated areas (MHPA) and their interrelationships with ancient populated areas. Components of the methodology

СІНП			
Параметричне та на його базі оціночне визначення			
Просторове співвідношення давньоруських (ДР) НП і СІНП			
Місцеположення ДР НП по відношенню до СІНП	«В межах»		
	«На межі»		
	«Поза НП»		
Відстані від СІНП до ДР НП	L min		
	L max		
	L max 3v версти		
Для всіх та для окремих категорій, зокрема, для тих, що «Поза межами»			
Висотні співвідношення між ДР НП і СІНП. h	«Вище»		
	«Нижче»		
	«Рівно»		
Констатуючі стислі оціночні описи:			
Оро-гідрографічне положення ДР НП по відношенню до СІНП			
Визначення історико-топографічного ядра ІНП. В динаміці: 3 версти — РККА — сучасність			
Динаміка історико- оро-гідрографічного розвитку СІНП			
Висотна структура СІНП			
Геоморфологія СІНП			
Планіграфічна структура СІНП В зв'язку з гідро-орфографічним каркасом			
Тип топографічного положення СІНП			
Середньовічний етап розвитку СІНП після давньоруського періоду. Просторова ситуація. Кількість пам'яток, їх площа та локація по відношенню до ДР НП і СІНП	ХП— XIV ст.	Кількість пам'яток. Їх площа. Розташування	
	XV— XVI ст.	Кількість пам'яток. Їх площа. Розташування	
	XVII— XVIII ст.	Кількість пам'яток. Їх площа. Розташування	

зони з фіналізованою історією. Спеціальний інтерес являє собою підгрупа СІНП «в межах 3 верст» у складі тих історичних населених пунктів, на теренах яких знаходяться давньоруські НП. Тут ймовірність тягlosti розвитку давнього НП найбільша, й це зумовлює необхідність проведення в таких випадках додаткових поглиблених досліджень. Цікаві для вивчення й ситуації, коли в межах або поруч із СІНП зафіксовано два і більше давніх НП.

Сортування й подальший аналіз за параметром просторових співвідношень та рангу відстаней між різночасовими НП виявляє для різних складових регіонів ІСО різні кількісні розподіли в обраних групах. Так, наприклад, для овруцького кряжу (ядра Овруцької волості) частка «В межах» сягає більше половини всіх випадків,

а разом із часткою «На межі» — практично дві третини всіх СІНП. Натомість група «Поза межею» обіймає лише третю частину всієї аналізованої вибірки. В інших історико-природничих зонах Овруцької волості спостерігаються помітні коливання і варіації в кількісному розподілі зазначених параметрів просторових відношень різночасових НП. Застосовуються спеціальні прийоми сортувань та аналізу, спрямовані на пошуки та виявлення взаємозв'язків між величинами значень різних обраних для аналізу параметрів співвідношень між давніми НП та СІНП. Зокрема, наприклад, для з'ясування існування зв'язку між величиною площі залюднення НП та ймовірністю переростання давньоруського НП у СІНП. У більш деталізованих хронологічних зрізах розрізняються місцезонавання давньоруських НП у забудовах сіл середини XIX ст., рубежу XIX—XX ст., першої половини XX ст., другої половини XX ст., на не присадибних городах рубежу XX—XXI ст.

Багатокомпонентний аналіз відносного орієнтаційного топографічного положення давньоруських НП відносно СІНП дозволив виділити і проаналізувати повторювані варіанти в їх кількісному й територіальному розподілі. Тут, як і в інших випадках, в основі топографічного і просторового визначень лежить відношення до водної артерії й експозиції прирічкового фасаду давньоруського НП. Варіанти розподілу були умовно названі «За плечами», «За плечами, вище», «Перед, нижче», «В бік по терасі (на приблизно тому ж рівні висот і віддалі від водної артерії)».

Окремого додаткового розвитку потребують методики виділення і вивчення історичного територіального ядра НП, його часо-просторової динаміки, підбір варіантів стандартизованого лаконічного опису, параметризації. Такий самий розвиток і подальше вдосконалення чекає на блок дослідницьких операцій для вивчення пізньосередньовічних пам'яток та відповідних давніх НП. Їх просторова локація, кількісні параметри, імовірний зв'язок із давньоруськими НП та СІНП у їх просторовому зв'язку з давньоруським та сучасним НП потребують наступних методичних розробок та їх практичної апробації.

* * *

В статті представлені лише основні засади та каркас методик вивчення давньоруських НП та СІНП. За її межами залишається діюча практична частина, оскільки для її демонстрації потрібно викласти статистично коректні представницькі вибірки БД по Овруцькій волості. Це сотні позицій давніх і сучасних НП.

Дослідницькі процедури включають кілька основних послідовних етапів. Попередньо проводиться жорсткий аналіз та відбір НП і відповідних АП із метою звуження конкретної бази того чи іншого аналізу для його максимальної

вірогідності і верифікованості. Здійснюється територіальне районування всіх НП Овруцької волості згідно визначених складових територій ІСО волості на основі комплексного історичного, фізико-географічного, археологічного аналізу. Далі проходять операції із сортування, групування, ранжування відібраних параметрів НП. Відсортовані, районовані, ранжировані масиви даних аналізуються у двох основних територіальних масштабах — більш локальному в межах визначеної історико-культурної природно-географічної зони ІСО Овруцької волості та на загальному волосному рівні. Виявляються локальні особливості геопозиції НП у кожній із зон і з'ясовуються її об'єктивні причини та специфічні прояви. На більш вищому рівні цілого ІСО аналізуються локальні прояви та загальні типові характеристики геопозиції НП давнини та їх взаємовідносини із СІНП. Звісно, що ці частини аналізу, прийоми та методики мають більш виражений компаративний характер. Порівняння провадяться не тільки у внутрішньо груповому та міжрегіональному аспектах, але й застосовуються в кількісно-якісному аналізі взаємозв'язків між окремими параметрами та групами. Практично це вже елементи та діючі частини багатокомпонентного, по суті — комплексного міждисциплінарного аналізу.

Дуже цікавою і промовистою виявилася успішна спроба застосування схеми класифікації ТТП для давньоруських поселень і НП до СІНП. Зокрема, це стосувалося й визначення ознак топографічної відокремленості, також вираженої гідрографічними елементами й особливостями прирічкової топографії. Отримані спостереження і виявлені закономірності дали серйозний матеріал для подальшого осмислення і спроби створення діючої класифікації НП на основі системи гідрографічних, топографічних та геоморфологічних чинників. Повертаючись до ролі водних артерій у визначенні місця влаштування (геопозиціонування) давніх і сучасних історичних НП зазначимо, що практично вперше вдалося показати їх значення на матеріалах сотень науково проаналізованих давньоруських та сучасних ІНП. Прирічкове положення села — ознака давнини і спадковості, запорука тисячолітнього виживання. Побіжно зауважимо, що низка потужних за площею, а значить — демографічно, давньоруських комплексів Хотинівка, Орлов Вереси, Бідуни, Бехи, Чернігівки та інші, які не вижили і зникли без продовження, не мали виразних повноводних річкових артерій. Ця проблематика, без сумніву чекає на свою подальшу поглиблену розробку.

В ході тривалої роботи над проблематикою цієї статті паралельно формувалася новітній методичний підхід для ефективного аналізу просторової структури СІНП. Попередній пілотний огляд відібраних СІНП дозволив зробити повто-

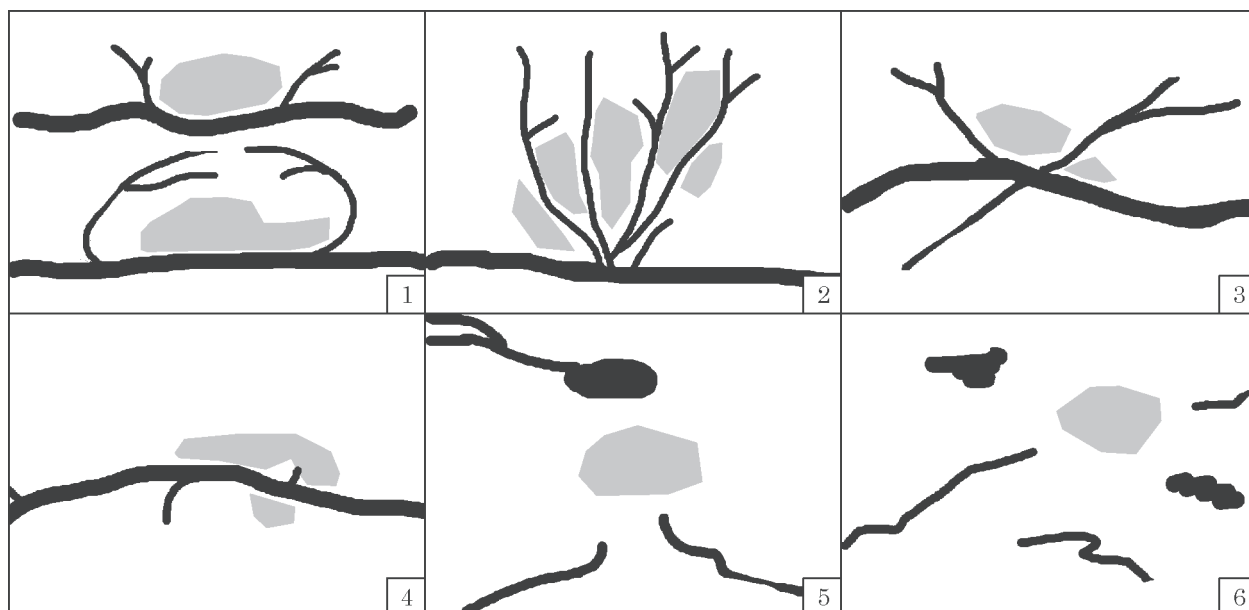

Рис. 2. Типи гідрокаркасу сучасних історичних населених пунктів (за автором): 1 — прирічковий, повний замкнутий; 2 — віяло-подібний, кущовий; 3 — перехресний при впадінні допливів з мисовими сегментами; 4 — прирічковий лінійний; 5 — вододільний суходільний; 6 — вододільний міжболотний

Fig. 2. Types of hydrocarcass of modern historical settlements (according to the author): 1 — riverine, fully closed; 2 — fan-shaped, bushy; 3 — cross at the confluence of tributaries with cape segments; 4 — riverine linear; 5 — watershed dry; 6 — watershed inter-marsh

рювані, достатньо чіткі, спостереження і деякі практичні висновки. Основою структуризації став гідрокаркас СІНП, виявлений і акцентований за допомогою сучасних космознімків, векторизований та перетворений у графічно більш виразний картоїд. Знову ж таки, попередньо і поки що умовно нами виділені основні повторювані типи гідрокаркасів СІНП. Утримуємося поки що від їх більш чіткого структурного визначення та ієрархізації, оскільки очевидною є перспектива їх подальшого об'єднання з іншими тематичними складовими нової типології СІНП (ландшафтні природно-територіальні комплекси, геоморфологічні чинники, хроногенетичні індикатори тощо). Назви шести типів гідрокаркасу СІНП на даний момент є суто умовними і робочими, вони обов'язково будуть редагуватися та видозмінюватися.

1. Прирічковий, який утворює майже повний замкнутий зовнішній контур СІНП з його ближньою ресурсною зоною городів.

2. Віяло-подібний, кущовий похилий на північному борту висот Овруцького кряжу.

3. Перехресний при впадінні допливів, з мисовими сегментами, секційно-радіальною структурою, в основних річкових басейнах поліських ландшафтів.

4. Прирічковий лінійний на басейно-утворюючих річках, без виразних ознак гідро-орografічної відокремленості від навколишньої території.

5. Вододільний суходільний за участю верхніх блюдцевих вимочок та витоків струмків.

6. Вододільний між болотний на слабо дренованих вологих територіях.

Деяку уяву про названі типи гідрокаркасу СІНП дають робочі схеми картоїди (рис. 2).

Слід зазначити, що деякі типи гідрокаркасу СІНП ймовірно мають більш виражений регіональний характер, деякі — розповсюджені більш широко зонально. Інтерпретації і визначення повноцінного значення розроблених та апробованих типів гідрокаркасу СІНП буде доцільним після завершення ґрунтового опрацювання і аналізу всіх СІНП Овруцької волості. Типи гідрокаркасу СІНП дають також цілком працюючий інструмент саме для опису, обліку і класифікації населених пунктів різного часу та обставин появи. Кореляція ТТП давньоруських НП та типів гідрокаркасу СІНП відкриває шлях для науково аргументованих порівнянь таких НП і вирішення питань їх імовірного генетичного зв'язку. Історико-генетична класифікація СІНП може з'явитися лише як результат повної реалізації комплексного міждисциплінарного каскадного етапного дослідницького проекту. Реалізація програм вивчення ТТП давніх НП, комплексу Геопозиція СІНП з визначенням типів гідрокаркасу СІНП створює об'єктивні умови для наукового прогресу у вивченні різночасових НП та історії їх виникнення й існування. В свою чергу, такі дослідницькі процедури з СІНП, які вижили й трансформуються проіснували до цього часу, означають можливості визначення в складі СІНП *реліктів* першопочаткової давнини та виявлення тих структурних засад, які забезпечили тривале існування і розвиток конкретних НП. СІНП з давньоруським НП в своїй основі є живим реліктом та квазі-пам'яткою ар-

хеології, історії та культури, архітектури і містобудування, історичного ландшафту, історії техніки, господарського природокористування, антропології, етнографії та народної культури. Важливим, або навіть — вирішальним кроком у дослідженнях спадковості СІНП має пропорційне іншим рівням зростання САД старожитностей середньовіччя та модерної доби.

ЛІТЕРАТУРА

- Антонович, В. Б. 1867. Содержание актов об окрестной шляхте. В: Антонович, В. Б. (ред.). *Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России*. Архив Юго-западной России, издаваемый временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше утверждённой при Киевском, Подольском и волыньском генерал-губернаторе. IV, I. Киев: Е. Фёдоров, с. 1-62.
- Беляева, С. А. 1986. Селища. В: Баран, В. Д. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 3: Раннеславянский и древнерусский периоды. Киев: Наукова думка, с. 396-404.
- Бломквист, Е. Э. 1956. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов (поселения, жилища и хозяйственные строения). В: Токарев, С. А. (ред.). *Восточнославянский этнографический сборник. Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX — начале XX в.* Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая: Новая серия, 31. Москва: АН СССР, с. 3-458.
- Варанкин, В. В., Покшишевский, В. В. 1949. Формы расселения и типы сельских населённых пунктов в районе средней Ангары — верхней Лены. *Вопросы географии*, 14: География населения, с. 43-74.
- Веденин, Ю. А., Кулешова, М. Е. (ред.). 2004. *Культурный ландшафт как объект наследия*. Москва; Санкт-Петербург: Институт Наследия; Дмитрий Буланин.
- Витов, М. В. 1953а. О классификации поселений. *Советская этнография*, 3, с. 27-37.
- Витов, М. В. 1953b. Поселения Заонежья в XVI—XVII вв., как предмет этнографического изучения. *Краткие сообщения Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая*, XIX, с. 78-80.
- Витов, М. В. 1955. Гнездовой тип расселения на русском Севере в его происхождение. *Советская этнография*, 2, с. 27-40.
- Витов, М. В. 1962. *Историко-географические очерки Заонежья XVI—XVII вв.: из истории сельских поселений*. Москва: МГУ.
- Волков, Ф. 1916. Этнографические особенности украинского народа. В: Волков, Ф. К. (ред.). *Украинский народ в его прошлом и настоящем*. II. Санкт-Петербург: Общественная польза, с. 455-647.
- Ковалёв, С. А. 1963. *Сельское расселение (географическое исследование)*. Москва: МГУ.
- Козакевич, М. З. 1959. Типы поселень на українському Поліссі. *Матеріали з етнографії та мистецтвознавства*, IV, с. 24-40.
- Косвен, М. О. 1951. Программа для собирания сведений о патронимии и структуре рода. *Краткие сообщения Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая*, XIII, с. 20-31.
- Кружалин, В. И., Симонов, Ю. Г., Симонова, Т. Ю. 2004. *Человек, общество, рельеф. Основы социально-экономической геоморфологии*. Москва: Диалог культур.
- Кубійович, В., Кулицький, М. 1994. Оселі. В: Кубійович, В., Кузеля, З. (ред.). *Енциклопедія українознавства. Загальна частина* (Репринтне видання). I. Київ: Інститут археографії НАН України, с. 177-183.
- Куза, А. В. 1985. Неукрепленные поселения. В: Колчин, Б. А. (ред.). *Древняя Русь. Город, замок, село*. Археология СССР, XV. Москва: Наука, с. 96-104.
- Кучера, М. П. 1975. Селища. В: Довженко, В. Й. (ред.). *Археологія Української РСР*. 3: Ранньослов'янський та давньоруський період. Київ: Наукова думка, с. 295-299.
- Кучера, М. П. 1984. Поселения Среднего Поднепровья. В: Баран, В. Д. (ред.). *Древнерусские поселения Среднего Поднепровья*. Киев: Наукова думка, с. 6-27.
- Лебедева, Н. И., Милонов, Н. П. 1950. Типы поселений Рязанской области (по документам Рязанского областного архива и Научного архива Рязанского краеведческого музея). *Советская этнография*, 4, с. 107-132.
- Лихачева, Э. А., Тимофеев, Д. А. (ред.). 2009. *Очерки по геоморфологии урбосферы*. Москва: Медиа-Пресс.
- Маковецкий, И. В. 1962. *Архитектура русского народного жилища. Север и Верхнее Поволжье*. Москва: АН СССР.
- Монгайт, О. Л. 1961. *Рязанская земля*. Москва: АН СССР.
- Моця, О. П. (ред.). *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)*. Київ: Шлях.
- Нидерле, Л. 2015. *Славянские древности*. Москва: Институт русской цивилизации.
- Никольская, Т. Н. 1977. Сельские поселения земли вятичей. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 150, с. 3-10.
- Никольская, Т. Н. 1981. *Земля вятичей. К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX—XIII вв.* Москва: Наука.
- Орфинский, В. П. 1989. Вековой спор. Типы планировки как этнический признак (на примере поселений Русского Севера). *Советская этнография*, 2, с. 55-70.
- Першин, П. Н. 1957. Общие вопросы экономики планирования хозяйственных центров колхозов и МТС. В: Першин, П. Н. (ред.). *Экономические вопросы планировки хозяйственных центров МТС и колхозов*. Москва: Сельхозгиз, с. 39-44.
- Петров, В. П. 1968. *Подсечное земледелие*. Киев: Наукова думка.
- Русов, М. 1915. *Типи сільських селищ в полудневій частині Галичини*. Київ.
- Русов, М. А. 1902. *Поселения и постройки крестьян Полтавской губернии*. Харьков: Печатное дело.
- Саушкин, Ю. Г. 1947. *Географические очерки природы и сельскохозяйственной деятельности населения в различных районах советского Союза*. Москва: Географгиз.
- Седов, В. В. 1960. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII—XV вв.). *Материалы и исследования по археологии СССР*, 92. Москва: АН СССР.
- Семёнов-Тян-Шанский, В. П. 1910. *Город и деревня в Европейской России*. Записки Императорского русского географического общества по отделению статистики, X, 2. Санкт-Петербург: В. Ф. Киршбаум.
- Стельмах, Г. Ю. 1964. *Історичний розвиток сільських поселень на Україні. Історико-етнографічне дослідження*. Київ: Наукова думка.
- Тенсина, И. И. 1949. Владимирская Мещера. *Вопросы географии*, 14: География населения, с. 107-124.

- Томашевський, А. П. 1993. *Населення Східної Волині V—XIII ст. н. е. (система заселення, екологія, господарство)*. Дисертація канд. іст. наук. ІА НАН України.
- Томашевський, А. П. 2002. Овруцький проект: досвід реалізації комплексного міждисциплінарного вивчення і збереження історико-археологічної та палеоприродної спадщини середньовічної Овруцької волості. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Нові технології в археології*. Київ; Львів, с. 170-176.
- Томашевський, А. П. 2003. Система заселення. Правобережне Полісся. В: Моця, О. П. (ред.). *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)*. Київ: Шлях, с. 4-25.
- Томашевський, А. П. 2005а. Вклад В. П. Петрова у становлення вітчизняних еколого-господарських досліджень слов'яно-руської доби. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*, 73—75, с. 72-74.
- Томашевський, А. П. 2005б. Дослідницькі програми і особливості Овруцького проекту вивчення і збереження спадщини середньовічної Овруцької волості. *Наукові записки з української історії*, 16, с. 186-194.
- Томашевський, А. П. 2008. Середньовічна Овруцька волость і феномен Овруцької околичної шляхти. *Наукові записки з української історії*, 20, с. 466-489.
- Томашевський, А. П. 2010. Просторові та палеоекологічні дослідження південноруських земель: результати, нові підходи та перспективи. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 174-206.
- Томашевський, А. П. 2018. Результати та перспективи комплексного історико-археологічного дослідження феномену Овруцької околичної шляхти в Овруцькому проекті. В: Баранівський, В. Ф. (ред.). *Шляхетство Полісся України. Старовинні роди Овруцької шляхти. Матеріали науково-практичної конференції (Київ, 20-21 квітня 2018 р.)*. Київ: Інтерсервіс, с. 34-43.
- Томашевський, А. П. 2019. Ступінь археологічної дослідженості: методика, практика, результати та перспективи майбутнього. В: Чабай, В. П. (ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, с. 77-90.
- Успенская, А. В., Фехнер, М. В. 1956. Поселения Древней Руси. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Очерки по истории русской деревни X—XIII вв.* Труды Государственного исторического музея, 32. Москва: Госкультпросветиздат, с. 7-18.
- Фехнер, М. В. 1967. Заключение (деревня Северо-Западной и Северо-Восточной Руси X—XIII вв. по археологическим данным). В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Очерки по истории русской деревни X—XIII вв.* Труды Государственного исторического музея, 43. Москва: Советская Россия, с. 275-280.
- Чернов, С. З. 1991. Археологические данные о внутренней колонизации Московского княжества XIII—XV вв. и происхождение волостной общины. *Советская археология*, 1, с. 112-133.
- Щербань, В. К. 1980. Ландшафт как градообразующий фактор. *Строительство и архитектура*, 3, с. 7-9.
- Юшко, А. А. 1991. *Московская земля IX—XIV веков*. Москва: Наука.
- Яковенко, Н. 1994. Україна аристократична: генеалогічні новели. В: Русина, О. В. (упоряд.). *На переломі: друга половина XV — перша половина XVI ст.* Київ: Україна, с. 301-343.
- Яковенко, Н. 2009. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і центральна Україна*. Київ: Критика.
- Bintliff, J. 1992. Interaction between Archaeological Sites and Geomorphology. *Cuaternario y Geomorfología*, 6, p. 5-20.
- Clarke, D. L. 1968. *Analytical Archaeology*. London: Methuen.
- Gradmann, R. 1901. Das mitteleuropäische Landschaftsbild nach seiner geschichtlichen Entwicklung. *Geographische Zeitschrift*, 7, s. 361-377.
- Gradmann, R. 1913. *Das ländliche Siedlungswesen des Königreichs Württemberg*. Stuttgart: J. Engelhorn.
- Grimm, P. 1957. Zur Frage der Konstanz von frühgeschichtlichen Siedlungen. *Ausgrabungen und Funde. Nachrichtenblatt für Vor- und Frühgeschichte*, 2, s. 97-104.
- Higgs, E. S. 1975. Site Catchment Analysis: A Concise Guide to Field Methods. In: Higgs, E. S. (ed.). *Palaeoeconomy*. London: Cambridge University, p. 223-284.
- Kobyliński, Z. 1986. Koncepcja «terytorium eksploatowanego przez osadę» w archeologii brytyjskiej i jej implikacje badawcze. *Archeologia Polski*, XXXI, 1, s. 7-30.
- Niewęglowski, A. 1974. Perspektywy zastosowania metody mikrogeograficznej w badaniach okresów lateńskiego i rzymskiego w Polsce. *Archeologia Polski*, XIX, 1, s. 235-246.
- Persowski, F. 1927. *Osady na prawie ruskiem, polskiem, niemieckiem i włoskiem w ziemi lwowskiej. Studium z dziejów osadnictwa*. Lwów: Kasa im. Rektora J. Mianowskiego.
- Persowski, F. 1931. Osadnictwo w dorzeczu średniego biegu Sanu. Próba rekonstrukcji krajobrazu z XV wieku. In: *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi*. Lwów: Drukarnia Naukowa, s. 83-99.
- Plancouard, R. L. 1895. La forêt royale d'Artie-en-Vexin: délimitée comparativement au XVe siècle et à l'époque actuelle. *Bulletin de géographie historique et descriptive*, p. 339-378.
- Rydzewski, J. 1986. Przemiany stref zasiedlenia na wyżynach lessowych zachodniej Małopolski w epoce brązu i żelaza. *Archeologia Polski*, XXXI, 1, s. 125-194.
- Szulc, H. 1995. *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*. Prace Geograficzne, 163. Wrocław: Continuo.
- Wächter, B. 1963. Zur Frage der Besiedlungskontinuität in Teillandschaften. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, 47, s. 57-80.
- Wójcik, M. 2012. *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych*. Łódź: Uniwersytet Łódzki.
- Wójcik, M. 2013. *Przemiany społeczno-przestrzenne osiedli wiejskich. Studium przypadku Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego*. Łódź: Uniwersytet Łódzki.
- Zaborski, B. 1926. *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*. Prace Komisji Etnograficznej Polskiej Akademii Umiejętności, 1. Kraków: Gebethner i Wolff.

REFERENCES

- Antonovich, V. B. 1867. Soderzhanie aktov ob okolicnoi shliakhthe. In: Antonovich, V. B. (red.). *Akty o proiskhozhdenii shliakhetskikh rodov v Iugo-Zapadnoi Rossii*. Arkhiv Iugo-zapadnoi Rossii, izdavaemyi vremennoi Komissiei dlia razbora drevnikh aktov, vysochaishe utverzhdennoi pri Kievskom, Podolskom i volynskom general-gubernatore. IV, I. Kiev: E. Fedorov, s. 1-62.
- Beliaeva, S. A. 1986. Selishcha. In: Baran, V. D. (red.). *Arkheologiya Ukrainy SSR*. 3: Ranneslavianskii i drevnerusskii periody. Kiev: Naukova dumka, s. 396-404.

- Blomkvist, E. E. 1956. Krestianskie postroiki russkikh, ukrainskikh i belorusov (poseleniia, zhilishcha i khoziaistvennye stroeniia). In: Tokarev, S. A. (red.). *Vostochnoslavianskii etnograficheskii sbornik. Ocherki narodnoi materialnoi kul'tury russkikh, ukrainskikh i belorusov v XIX — nachale XX v.* Trudy Instituta etnografii im. N. N. Miklukho-Maklaia: Novaia serii, 31. Moskva: AN SSSR, s. 3-458.
- Varankin, V. V., Pokshishevskii, V. V. 1949. Formy rasseleniia i tipy selskikh naselennykh punktov v raione srednei Angary — verkhnei Leny. *Voprosy geografii*, 14: Geografiia naseleniia, s. 43-74.
- Vedenin, Iu. A., Kuleshova, M. E. (red.). 2004. *Kulturnyi landshtaft kak obiekt nasledii*. Moskva; Sankt-Peterburg: Institut Nasledii; Dmitrii Bulanin.
- Vitov, M. V. 1953a. O klassifikatsii poselenii. *Sovetskaia etnografiia*, 3, s. 27-37.
- Vitov, M. V. 1953b. Poseleniia Zaonezhia v XVI—XVII vv., kak predmet etnograficheskogo izucheniia. *Kratkie soobshcheniia Instituta etnografii im. N. N. Miklukho-Maklaia*, XIX, s. 78-80.
- Vitov, M. V. 1955. Gnezdovoi tip rasseleniia na russkom Severe v ego proiskhozhdenie. *Sovetskaia etnografiia*, 2, s. 27-40.
- Vitov, M. V. 1962. *Istoriko-geograficheskie ocherki Zaonezhia XVI—XVII vv.: iz istorii selskikh poselenii*. Moskva: MGU.
- Volkov, F. 1916. Etnograficheskie osobennosti ukrainskogo naroda. In: Volkov, F. K. (red.). *Ukrainskii narod v ego proshlom i nastoiashchem*. II. Sankt-Peterburg: Obshchestvennaia polza, s. 455-647.
- Kovalev, S. A. 1963. *Selskoe rasselenie (geograficheskoe issledovanie)*. Moskva: MGU.
- Kozakevych, M. Z. 1959. Typy poselen na ukrainskomu Polissi. *Materialy z etnografii ta mystetstvoznavstva*, IV, s. 24-40.
- Kosven, M. O. 1951. Programma dlia sobiraniia svedenii o patronimii i strukture roda. *Kratkie soobshcheniia Instituta etnografii im. N. N. Miklukho-Maklaia*, XIII, s. 20-31.
- Kruzhalin, V. I., Simonov, Iu. G., Simonova, T. Iu. 2004. *Chelovek, obshchestvo, relief. Osnovy sotsialno-ekonomicheskoi geomorfologii*. Moskva: Dialog kultur.
- Kubiiiovych, V., Kulytskyi, M. 1994. Oseli. In: Kubiiiovych, V., Kuzelia, Z. (red.). *Entsyklopediia ukrainoznavstva. Zahalna chastyna* (Reprintne vydannia). I. Kyiv: Instytut arkhеоhrafii NAN Ukrainy, s. 177-183.
- Kuza, A. V. 1985. Neukreplennye poseleniia. In: Kolchin, B. A. (red.). *Drevniaia Rus. Gorod, zamok, selo*. Arkheologiia SSSR, XV. Moskva: Nauka, s. 96-104.
- Kuchera, M. P. 1975. Selyshcha. In: Dovzhenok, V. Y. (red.). *Arkheologiia Ukrainy RSR*. 3: Rannoslovianskyi ta davnoruskyi period. Kyiv: Naukova dumka, s. 295-299.
- Kuchera, M. P. 1984. Poseleniia Srednego Podneprov'ia. In: Baran, V. D. (red.). *Drevnerusskie poseleniia Srednego Podneprov'ia*. Kiev: Naukova dumka, s. 6-27.
- Lebedeva, N. I., Milonov, N. P. 1950. Typy poselenii Riazanskoi oblasti (po dokumentam Riazanskogo oblastnogo arkhiva i Nauchnogo arkhiva Riazanskogo kraevedcheskogo muzeia). *Sovetskaia etnografiia*, 4, s. 107-132.
- Likhacheva, E. A., Timofeev, D. A. (red.). 2009. *Ocherki po geomorfologii urbosfery*. Moskva: Media-Press.
- Makovetskii, I. V. 1962. *Arkhitektura russkogo narodnogo zhilishcha. Sever i Verkhnee Povolzhe*. Moskva: AN SSSR.
- Mongait, O. L. 1961. *Riazanskaia zemlia*. Moskva: AN SSSR.
- Motsia, O. P. (red.). *Selo Kyivskoi Rusi (za materialamy pivdennoruskykh zemel)*. Kyiv: Shliakh.
- Niderle, L. 2015. *Slavianskie drevnosti*. Moskva: Institut russkoi tsivilizatsii.
- Nikolskaia, T. N. 1977. Selskie poseleniia zemli viatichiei. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN SSSR*, 150, s. 3-10.
- Nikolskaia, T. N. 1981. *Zemlia viatichiei. K istorii nasele-niia basseina verkhnei i srednei Oki v IX—XIII vv.* Moskva: Nauka.
- Orfinskii, V. P. 1989. Vekovoi spor. Typy planirovki kak etnicheskii priznak (na primere poselenii Russkogo Severa). *Sovetskaia etnografiia*, 2, s. 55-70.
- Pershin, P. N. 1957. Obshchie voprosy ekonomiki planirovaniia khoziaistvennykh tsentrov kolkhozov i MTS. In: Pershin, P. N. (red.). *Ekonomicheskie voprosy planirovki khoziaistvennykh tsentrov MTS i kolkhozov*. Moskva: Selkhozgiz, s. 39-44.
- Petrov, V. P. 1968. *Podsechnoe zemledelie*. Kiev: Naukova dumka.
- Rusov, M. 1915. *Typy sil'skykh selyshch v poludnevii chastyni Halychyny*. Kyiv.
- Rusov, M. A. 1902. *Poseleniia i postroiki krestian Poltavskoi gubernii*. Kharkov: Pechatnoe delo.
- Saushkin, Iu. G. 1947. *Geograficheskie ocherki prirody i selskokhoziaistvennoi deiatelnosti naseleniia v razlichnykh raionakh sovetskogo Soiuz*. Moskva: Geografiz.
- Sedov, V. V. 1960. *Selskie poseleniia tsentralnykh raionov Smolenskoi zemli (VIII—XV vv.)*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 92. Moskva: AN SSSR.
- Semenov-Tian-Shanskii, V. P. 1910. *Gorod i derevnia v Evropeiskoi Rossii*. Zapiski Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva po otdeleniiu statistiki, X, 2. Sankt-Peterburg: V. F. Kirshbaum.
- Stelmakh, H. Yu. 1964. *Istorychnyi rozvytok sil'skykh poselen na Ukraini. Istoryko-etnografichne doslidzhennia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Tensina, I. I. 1949. Vladimirskaia Meshchera. *Voprosy geografii*, 14: Geografiia naseleniia, s. 107-124.
- Tomashevskiy, A. P. 1993. *Naseleennia Skhidnoi Volyni V—XIII st. n. e. (systema zaselennia, ekolohiia, hospodarstvo)*. Dysertatsiia kand. ist. nauk. IA NAN Ukrainy.
- Tomashevskiy, A. P. 2002. Ovrutskiy proekt: dosvid realizatsii kompleksnogo mizhdystsiplinarnoho vyvchennia i zberezheniia istoryko-arkheolohichnoi ta paleopryrodnoi spadshchyny serednovichnoi Ovrutskoi volosti. In: Kozak, D. N. (red.). *Novi tekhnolohii v arkheolohii*. Kyiv; Lviv, s. 170-176.
- Tomashevskiy, A. P. 2003. Systema zaselennia. Pravoberezhne Polissia. In: Motsia, O. P. (red.). *Selo Kyivskoi Rusi (za materialamy pivdennoruskykh zemel)*. Kyiv: Shliakh, s. 4-25.
- Tomashevskiy, A. P. 2005a. Vklad V. P. Petrova u stanovlennia vitchyznianskykh ekoloho-hospodarskykh doslidzhen slov'iano-ruskoj doby. *Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filosofiia. Politolohiia*, 73—75, s. 72-74.
- Tomashevskiy, A. P. 2005b. Doslidnytski prohramy i osoblyvosti Ovrutskoho proektu vyvchennia i zberezheniia spadshchyny serednovichnoi Ovrutskoi volosti. *Naukovi zapysky z ukrainiskoi istorii*, 16, s. 186-194.
- Tomashevskiy, A. P. 2008. Serednovichna Ovrutska volost i fenomen Ovrutskoi okolychnoi shliakhty. *Naukovi zapysky z ukrainiskoi istorii*, 20, s. 466-489.
- Tomashevskiy, A. P. 2010. Prostorovi ta paleoekolohichni doslidzhennia pivdennoruskykh zemel: rezultaty, novi pidkhody ta perspektyvy. *Arkheologiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1: Problemy davnoruskoj ta serednovichnoi arkheolohii, s. 174-206.
- Tomashevskiy, A. P. 2018. Rezultaty ta perspektyvy kompleksnogo istoryko-arkheolohichnogo doslidzhennia fenomenu Ovrutskoi okolychnoi shliakhty v Ovrutskomu proekti. In: Baranivskiy, V. F. (red.). *Shliakhetstvo Polissia Ukrainy. Starovynni rody Ovrutskoi shliakhty. Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii (Kyiv, 20-21 kvitnia 2018 r.)*. Kyiv: Interservis, s. 34-43.
- Tomashevskiy, A. P. 2019. Stupin arkheolohichnoi doslidzhenosti: metodyka, praktyka, rezultaty ta perspektyvy maibutnoho. In: Chabai, V. P. (red.). *I vseukrainskyi arkheolohichnyi z'ezd: materialy roboty*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 77-90.
- Uspenskaia, A. V., Fekher, M. V. 1956. Poseleniia Drevnei Rusi. In: Rybakov, B. A. (red.). *Ocherki po istorii russkoi derevni X—XIII vv.* Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia, 32. Moskva: Goskultprosvetizdat, s. 7-18.
- Fekher, M. V. 1967. Zakliuchenie (derevnia Severo-Zapadnoi i Severo-Vostochnoi Rusi X—XIII vv. po arkheologicheskim dannym). In: Rybakov, B. A. (red.). *Ocherki po istorii russkoi derevni X—XIII vv.* Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia, 43. Moskva: Sovetskaia Rossiia, s. 275-280.
- Chernov, S. Z. 1991. Arkheologicheskie dannye o vnutrennei kolonizatsii Moskovskogo kniazhestva XIII—XV vv. i proiskhozhdenie volostnoi obshchiny. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 112-133.
- Shcherban, V. K. 1980. Landshtaft kak gradoobrazuiushchii faktor. *Stroitelstvo i arkhitektura*, 3, s. 7-9.

Iushko, A. A. 1991. *Moskovskaia zemlia IX—XIV vekov*. Moskva: Nauka.

Yakovenko, N. 1994. Ukraina arystokratychna: henealohichni novely. In: Rusyna, O. V. (uporiad.). *Na perelomi: druha polovyna XV — persha polovyna XVI st.* Kyiv: Ukraina, s. 301-343.

Yakovenko, N. 2009. *Ukrainska shliakhta z kintsia XIV do seredyny XVII stolittia. Volyn i tsentralna Ukraina*. Kyiv: Krytyka.

Bintliff, J. 1992. Interaction between Archaeological Sites and Geomorphology. *Cuaternario y Geomorfología*, 6, p. 5-20.

Clarke, D. L. 1968. *Analytical Archaeology*. London: Methuen.

Gradmann, R. 1901. Das mitteleuropäische Landschaftsbild nach seiner geschichtlichen Entwicklung. *Geographische Zeitschrift*, 7, s. 361-377.

Gradmann, R. 1913. *Das ländliche Siedlungswesen des Königreichs Württemberg*. Stuttgart: J. Engelhorn.

Grimm, P. 1957. Zur Frage der Konstanz von frühgeschichtlichen Siedlungen. *Ausgrabungen und Funde. Nachrichtenblatt für Vor- und Frühgeschichte*, 2, s. 97-104.

Higgs, E. S. 1975. Site Catchment Analysis: A Concise Guide to Field Methods. In: Higgs, E. S. (ed.). *Palaeoeconomy*. London: Cambridge University, p. 223-284.

Kobyliński, Z. 1986. Koncepcja «terytorium eksploatawanego przez osadę» w archeologii brytyjskiej i jej implikacje badawcze. *Archeologia Polski*, XXXI, 1, s. 7-30.

Niewęglowski, A. 1974. Perspektywy zastosowania metody mikrogeograficznej w badaniach okresów lateńskiego i rzymskiego w Polsce. *Archeologia Polski*, XIX, 1, s. 235-246.

Persowski, F. 1927. *Osady na prawie ruskim, polskim, niemieckim i węgelskim w ziemi lwowskiej. Studium z dziejów osadnictwa*. Lwów: Kasa im. Rektora J. Mianowskiego.

Persowski, F. 1931. Osadnictwo w dorzeczu średniego biegu Sanu. Próba rekonstrukcji krajobrazu z XV wieku. In: *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi*. Lwów: Drukarnia Naukowa, s. 83-99.

Plancouard, R. L. 1895. La forêt royale d'Artie-en-Vexin: délimitée comparativement au XVe siècle et à l'époque actuelle. *Bulletin de géographie historique et descriptive*, p. 339-378.

Rydzewski, J. 1986. Przemiany stref zasiedlenia na wyżynach lessowych zachodniej Małopolski w epoce brązu i żelaza. *Archeologia Polski*, XXXI, 1, s. 125-194.

Szulc, H. 1995. *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*. Prace Geograficzne, 163. Wrocław: Continuo.

Wächter, B. 1963. Zur Frage der Besiedlungskontinuität in Teillandschaften. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, 47, s. 57-80.

Wójcik, M. 2012. *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych*. Łódź: Uniwersytet Łódzki.

Wójcik, M. 2013. *Przemiany społeczno-przestrzenne osiedli wiejskich. Studium przypadku Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego*. Łódź: Uniwersytet Łódzki.

Zaborski, B. 1926. *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*. Prace Komisji Etnograficznej Polskiej Akademii Umiejętności, 1. Kraków: Gebethner i Wolff.

A. Tomashevskyi

POPULATED AREAS. THE LATEST RESEARCH METHODS AND PRACTICE

The paper presents the rationale for the necessity, conditions, principles, and methods in the study of Old Rus and modern historical populated areas of the analastic Ovruch volost. Particular attention is paid to the study of the interrelationships of these populated areas from different times and the search for scientific evidence of their probable genetic heredity and historical continuity.

The program and complex of methods for studying the Geoposition of old populated places includes the research at three successive levels: the settlement components of the Old Rus' populated areas (ORPA), settlements and burial grounds in the PA, and the Old Rus' PA as a whole. The complex of the defined and measured parameters of PA Geoposition is based on the relationship of the PA to the nearest water artery, mainly a river. Most of the measured and calculated Geoposition parameters have a range, so they are divided into minimum and maximum values. The distance to the water artery, the elevation of the PA relative to the river, and the angle of inclination of the settlement surface are defined. The type of hydrographic / topographical position of the PA is registered and the type and kind of topographical separation of the ORPA settlement components is determined. The exposure of the facade in relation to the water artery and the axis of orientation of the ORPA are ascertained. A separate block is focused to the study and parameters of spatial relations and structure of the ORPA, including the determining of the distances between the settlement and the cemetery within PA, the measuring of the height ratio of the settlement to the burial ground. The variants of topo- and hydrographic correlations between settlements and cemeteries in the Old Rus PA are also identified in the paper.

The program and a set of methods for study of modern historical populated areas (MHPA) are developed and applied for the most objective identification and analysis of the spatial relationship between the ORPA and MHPA.

The key is to determine the location of the ORPA in relation to the MHPA. It includes 3 main gradations: «Within», «On the border», «Outside PA». These definitions are based on the relevant parameter in the respective groups of PA. The minimum and maximum distances from the vector boundaries of MHPA to ORPA are measured. The most important parameters are the distances from the ORPA to the vectorized contour boundaries of MHPA, which are found on maps of 3 miles per inch scale of the mid-nineteenth century. The altitude correlations between the ORPA and MHPA are determined in 3 gradations: old PA above, below, at the level of MHPA. Some of the definitions are accounting statements and record the results of the analysis. Thus, the following are determined: oro-hydrographic position of the ORPA in relation to the MHPA; historical and topographic core of the MHPA; dynamics of historical oro-hydrographic development of the MHPA; as well as the altitude structure of the MHPA and its geomorphic subbase.

The paper analyzes the successful testing of the design of such a comparative study, highlights some topical issues and research branches, in particular, the study of the problem of choosing the site of the primary ancient settlement and the key role of the waterway in the foundation of the old PA.

Key words: populated area, settlements, Ovruch volost, Old Rus, medieval, geospatial, geoposition, spatial approach, continuity, heredity, degree of archaeological research.

Одержано 28.11.2024

ТОМАШЕВСЬКИЙ Андрій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна. **Andrii TOMASHEVSKYI**, Candidate of Historical Sciences (PhD), Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. ORCID: 0000-0002-1709-6630, e-mail: tomashevskyi@ukr.net.